

Les coves finestra del Bancal Redó (Alfafara)

AGUSTÍ RIBERA*; JOAQUIM BOLUFER**

Aproximació general a aquest grup de coves artificials penjades o aèries, tipus Pou Clar o Covetes dels Moros. Es descriuen les cavitats i s'analitza l'entorn, els antecedents i l'escàs registre mobiliari atestat. També es fan consideracions sobre el territori i el poblament de l'àrea on s'ubiquen.

Paraules clau: Alfafara; riu d'Ontinyent; arqueologia medieval; època andalusina; coves artificials.

Aproximación general a este grupo de cuevas artificiales colgadas o aéreas, tipo Pou Clar o Covetes dels Moros. Se describen las cavidades y se analiza su entorno, los antecedentes y el escaso registro material. Se hacen consideraciones sobre el territorio y el poblamiento del área donde se ubican.

Palabras Clave: Alfafara; río de Ontinyent; arqueología medieval; época andalusí; cuevas artificiales.

The artificial and aerial cave-group of Bancal Redó (Alfafara)

Herein we present a general approach to this artificial hanging or aerial cave-group, of the Pou Clar or Covetes dels Moros type, rather distant from other similar groups. In this piece of work, cavities are described and its surroundings are analysed together with its precedents and the scarce existing material record. We also make some considerations about its territory as well as the settlement of the area where they are located.

Keywords: Alfafara; Ontinyent's river; medieval archaeology; Andalusian period; artificial caves.

1. INTRODUCCIÓ

Les Finestres del Bancal Redó, són un grup de coves artificials, amb accés en forma de finestra rectangular, aèries o penjades a altura inaccessible, de factura semblant a les Covetes dels Moros de Bocairent o a les Finestres del Pou Clar d'Ontinyent. Es troben en terme municipal d'Alfafara, en un barranc de la capçalera o àrea de captació del riu d'Ontinyent –o Clariano–, afluent de l'Albaida i del Xúquer.

En determinats llocs de l'àrea valenciana existeixen també altres conjunts de coves finestra més o menys pareguts: riu Sellent, riu d'Alcoi, de Montesa, Xelva, Túria... Igualment se n'han detectat, amb gran diversitat tipològica, tant en la meitat oriental peninsular com en altres àrees geogràfiques fora d'ella, sempre excavades en meitat de cingles rocosos inaccessibles. Denominades igualment “cuevas aéreas”, “cuevas-ventana”, “magasins o greniers

de falaise”, “graneros acantilados”, etc., en el nostre àmbit solen rebre popularment el nom de *covetes o finestres dels moros*¹.

Dels conjunts valencians, el de la capçalera de l'Ontinyent, és el complex més gran, amb diferència, tant pel que fa al nombre de grups, com al de cambres i finestres. És, així mateix, molt homogeni en quant a la morfologia i té trets molt particulars que l'allunyen bastant de la resta de conjunts.

Escampats per diversos barrancs d'aquesta abrupta zona, trobem fins a 13 grups, molt desiguals en quant al nombre de cavitats i en el seu grau d'acabament, que com s'ha dit, conformen un conjunt peculiar i de trets molt homogenis, repartit entre els termes d'Alfafara, Bocairent i Ontinyent (fig. 1).

Geològicament tot el sector és de calcàries del cretaci superior, bàsicament senonià, amb roques generalment dures i consistents, el que permet una bona conservació de les estructures excavades i, en especial, del seu aspecte exterior, en no haver sofert pràcticament despreniments ni caigudes de les façanes, com sí que sol ser habitual en la majoria d'altres conjunts valencians i peninsulars, per la qual cosa aquells solen trobar-se molt desfigurats.

* Museu Arqueològic d'Ontinyent i la Vall d'Albaida (MAOVA).

** Museu Arqueològic i Etnogràfic Municipal de Xàbia.

Rebut: 22-10-2018. Acceptat: 02-11-2018

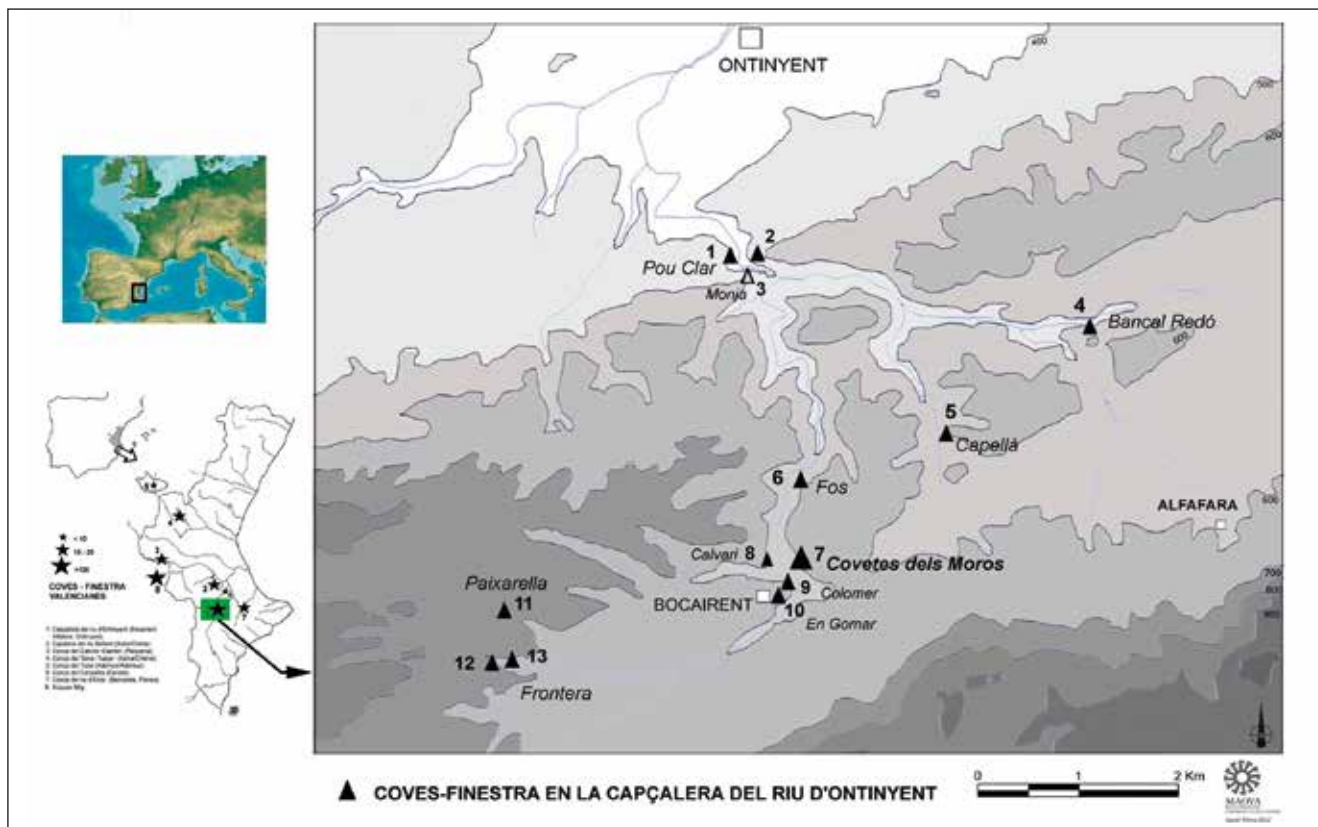

Figura 1. Ubicació dels grups de coves finestra. El Bancal Redó al llevant (a la dreta).

2. DESCRIPCIÓ GENERAL

Es tracta d'un grup de finestres o coves artificials, situat en un cingle al damunt d'una gran cova natural, abric o balma, utilitzada secularment per a tancar ramats. Entre 4 i 10 m per damunt del terra hi ha un total de 13 obertures, majorment de forma rectangular i gairebé totes amb cambres acabades, excepte una que solament està iniciada i algunes altres que són molt reduïdes pel que deuen estar a mitjan fer o per acabar. Amb unes mesures prou desiguals (de mitjana: uns 2,5 per 3 m en planta, per 1,60 m aproximadament d'altura), solament algunes cambres estan intercomunicades i, en algun cas, una finestra dóna pas a dues cambres. Per moltes raons aquest grup és bastant singular dins el conjunt de la capçalera de l'Ontinyent. A banda de la gran cova natural accessible a peu pla, a les cambres més baixes –nivell intermedi– es pot arribar fàcilment per un pouet-xemeneia, a 3-4 m del sòl. A dins s'hi compten fins a cinc grans sitges i una altra xemeneia ascendent, però que no arriba a comunicar amb el nivell superior (fig. 2).

Alguna altra balma de l'entorn també presenta modificacions artificials; enfront mateixa i a l'altra banda del torrent hi ha un alteró –prou desfet per una antiga pedrera–, on hi ha restes d'un poblat l'Edat del Bronze. Tanmateix l'alqueria andalusina a la que caldria vincular aquest grup de coves finestra va poder ser localitzada, el 1997, molt

propera barranc amunt, propera també de la Pouassa de la Casa Bona.

3. L'ENTORN

El lloc s'ubica a uns 2,5 km al nord-oest del nucli urbà d'Alfafara; en el vessant esquerre –sud– del barranc del Pont Trencat, també dit barranc d'Agres. Coordenades^U UTM: 30SYH112968. Alçària snm.: 510 m.

Actualment coneguda com la Cova de les Finestres, sobretot a Alfafara, o com a les Finestres del Bancal Redó, més en general, deu aquest darrer nom al lloc on s'ubica, a les proximitats de la finca i mas del Bancal Redó, edificació existent fins fa pocs anys a uns 700 m al ponent de les coves i actualment desapareguda.

El grup està ubicat a una valleta recòndita i, excepte al llevant, tancada per les serres i abruptes barrancs. Tot i això, al seu entorn hi ha bona porció de terres de mitja qualitat aprofitables agrícolament. Pel torrent baixa aigua en bona part de l'any i hi ha algunes fonts als encontorns. En època baix medieval, segons documentació municipal bocairentina aportada per Vañó Silvestre (1982), rebia el nom de *la valleta dita d'Agullent*, i la mateixa balma o *sopalma*, segons els documents, era anomenada *d'Agullent*, i era sovint arrendada precisament pel batlle d'Agullent, localitat immediata al nord, a l'altra banda de la serreta. A d'aquest

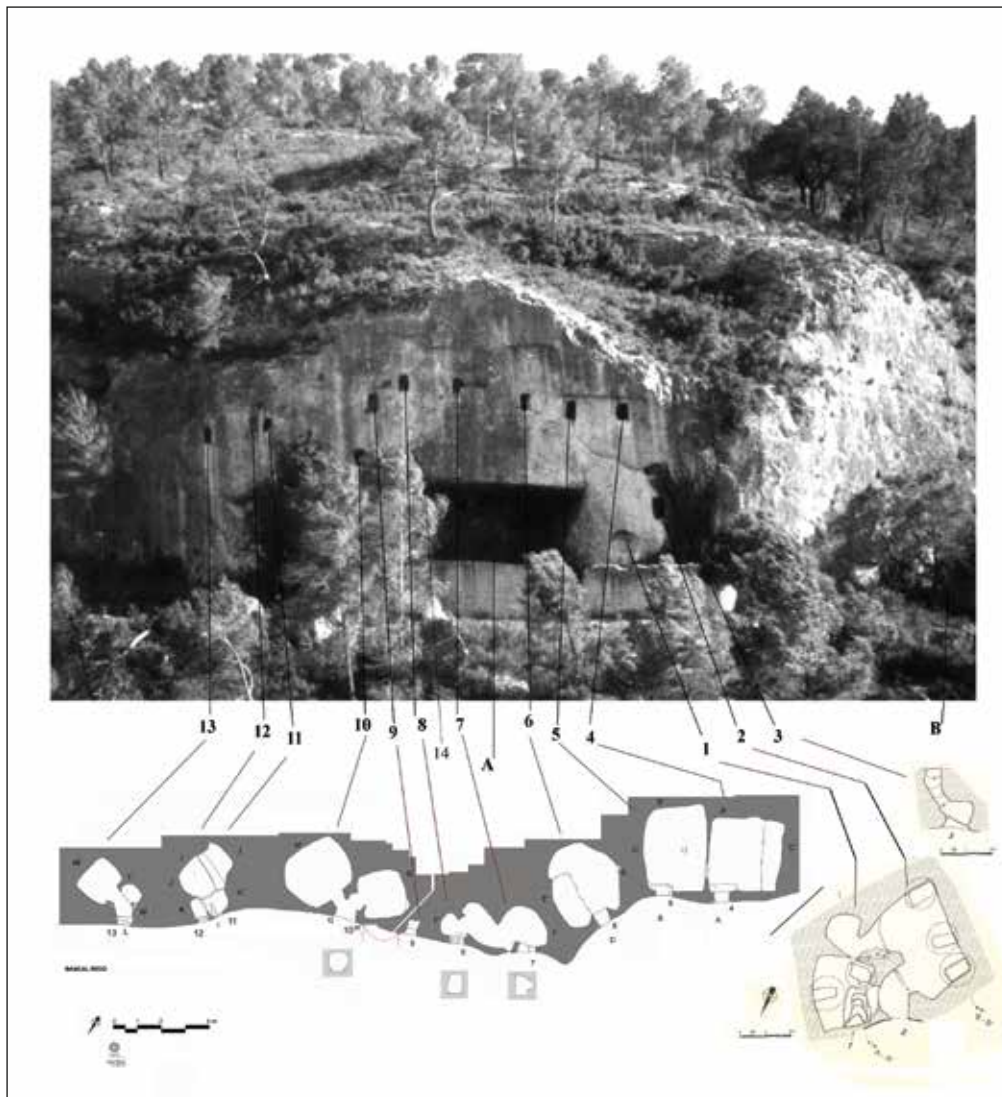

Figura 2. Esquema general, en planta, del grup de coves finestra del Bancal Redó.

propòsit d'emparar ramat obeïa el mur de tanca baix medieval, en molt bon estat de conservació fins que fou impune-
ment desmantellat el 1997. Per ara la data més antiga en què hem pogut documentar aquest nom de *la Cova d'Agullent* és de l'any 1496, en un document notarial de l'Arxiu Municipal d'Ontinyent^{III}.

4. DESCRIPCIONS DE DETALL

Bancal Redó Balma A

Gran abric natural en la base del cingle on es situen les finestres. De planta allargada d'est a oest, d'uns 20 m de llarg per uns 6 d'amplà i amb una altura d'entre 6 i 2 m. Presenta un sòl relativament pla, aflorant la roca entre sectors de terra. En l'actualitat es troba totalment oberta però fins a l'any 1997 estava tancada per un mur simple de paredat comú, d'uns 50 cm d'amplà per uns 2,8 m d'alt, que solament deixava un accés d'1,20 m cap a la part centre occidental. Aquest mur,

que per la seua factura deuria ser baix medieval (ss. XV-XVI aprox.), no tenia traces defensives –com es repeteix en algun estudi– sinó que obeïa a l'emparament i resguard del ramat, fent el paper d'un corral (fig. 3).

Ací i allà es veuen senyes de breus retocs o condicionaments artificials, com ara una argolla o perforació en un ressalt de la paret de ponent, o un ninxolet proper a d'aquell, en la paret sud. Al costat de llevant, en la base rocosa hi ha diverses depressions de planta circular, alguna bastant gran, i de secció troncocònica inversa. Al sud-est prossegueix una llarga galeria interior, d'uns 15 m de llarga per entre 4 i 2 m d'amplà i uns 2 m d'altura. Igualment ací es veuen senyes de retocs artificials aïllats, així com alguna argolla mitjana, com per lligar un ase, p.e. Adossades a la paret nord d'aquesta galeria trobem també algunes depressions de tendència rectangular, que semblen més aviat tipus "pessebre". Per les parets hi ha nombroses ratlles i inscripcions, incises o amb carbó, majorment contemporànies, noms i recordatoris de visites, etc. Tanmateix, en la zona d'accés a la galeria

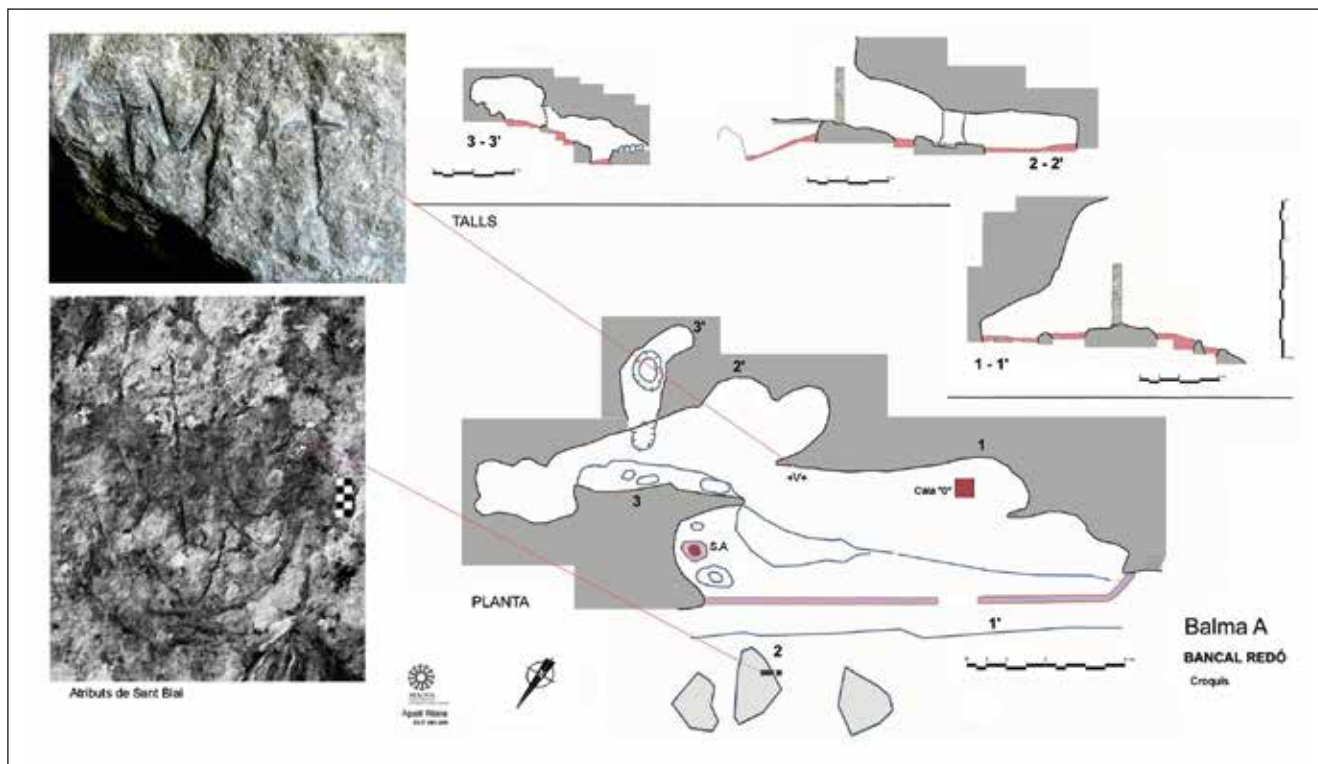

Figura 3. Croquis de la Balma A, amb indicació dels gravats més rellevants.

hi ha una inscripció ben tallada a la roca consistent en la lletra V, flanquejada d'una creu a cada costat, potser una fita o senya de propietat d'època moderna^{iv}. Encara a mitjan galeria, entre el sòl i la paret sud, s'obri una galerieta descendent, tipus avenc, al fons de la qual trobem una mena de boca de sitja de planta circular, d'aproximadament un metre de diàmetre i d'uns 50 cm de profunditat visible, ja que està reblerta de pedres i terra (fig. 4).

Bancal Redó, coves finestra 1 - 2 - 3

Les obertures numerades com 1 a 3, corresponen al que vam denominar nivell intermedi, ja que es troben a mitjan altura, entre la balma basal i la banda superior on s'alineen la majoria de les finestres del Bancal Redó.

La boca 1 de forma ovalada i esbiaixada, a l'obrir-se en una paret extra plomada, està tan sols a 3 m d'altura, per la qual cosa és fàcilment accessible amb l'ajut d'una escala, tronc o altre subjecte. Als costats de la base presenta sengles orificis rectangulars i un circular al centre, segurament per a facilitar l'accés. Tot seguit trobem una mena de pouet-xemeneia, amb 4 bons escalons semicirculars i 3 osques –o aferradors– a cada costat de les parets, pel que tot són facilitats per a l'accés.

Superat el pouet ens trobem amb una primera saleta quadrangular, d'uns 2 m de costat per 1,7 d'altura. De front de l'accés hi ha un finestró circular, d'uns 40 cm de diàmetre que dona a la saleta 3, mentre que al ponent s'obri una porta que comunica amb el passet de la finestra 2. El sòl de la saleta

1 presenta les boques quadrangulars de dos sitges (S1 i S2), pràcticament buides i de secció aproximadament troncocònica, de poc més d'1,20 m d'ample per 1,5 m de profunditat. Sembla segur que el pouet d'accés actual correspondria en origen a una tercera sitja, de la què encara queda el rebaix, o galze, per a tapar-la en la paret nord. Aquesta tercera sitja seria totalment modificada per a les funcions d'accés, i per tant aquesta saleta 1 originalment no tindria altra entrada des de l'exterior que la que ara denominem finestra 2.

La finestra 2 no presenta senyes de sistema de tancament (no hi ha pollegueres superiors) i sols uns solcs verticals dobles, en la part baixa dels laterals, que podrien estar indicant-nos tant un rudimentari tancament com llocs on emplaçar una fusta horitzontal per facilitar l'accés. No s'adiu per tant amb la importància que hauria de tindre en origen aquesta finestra doncs com veurem, seria la porta per on haurien d'entrar i eixir almenys els huit o nou metres cúbics de gra que poden emmagatzemar tan sols les sitges subterrànies d'aquest nivell (figs. 6 i 7).

A banda d'una gran argolla o anella de pressió que trobem en el lateral del passet d'accés amb la saleta 1, hi ha altres marques en el sol, com per exemple al final del passet abans d'entrar a la sala 2, on hi ha un rebaix longitudinal amb dos mosses quadrades més profundes als extrems, sens dubte per posar una porta, segurament en època moderna.

La sala 2 és un cub allargat, de poc més de 2 m d'ample per 4 m de llarg i 1,6 m d'altura. Distribuïdes adjuntes a la paret oest trobem les boques, rectangulars, de tres sitges

Figura 4. La balma A des de l'interior, encara amb el mur.

Figura 5. "Sitja" de l'interior de l'avenquet de la balma A.

més (S3, S4, S5), *grosso modo* de semblants dimensions i característiques –secció troncocònica, base plana circular–, que les de la saleta 1. Solament la de l'angle nord-oest presenta rebaix al voltant de la boca, per posar-li una tapadora.

Al cantó sud-est de la sala 2 s'obri un pas que dona a la saleta 3 immediata. Aquesta saleta 3, amb el sòl situat a major altura que la 2, és molt menuda i irregular i d'ella naix una xemeneia en pendent ascendent, de secció circular, que acaba en un breu eixamplament, que s'obri a l'exterior de forma irregular (finestra 3). Potser correspondria al que podria haver segut una *cabina de vigilància* superior, o també podria obeir, menys probablement, a una aproximació per a accedir-hi a les cambres superiors 4 i 5, no massa allunyades.

En qualsevol cas, segons interpretem nosaltres, amb posterioritat a l'ús primigeni en època andalusina, aquest sector de paret va patir uns esfondraments que afectaren des de la base de la finestra 5 fins a la 1. Això explicaria que falte gran part del sector més exterior de la finestra 3 i no pugem treure conclusions al respecte; és igualment factible que falte la part davantera de la finestra 2 i, sobretot, sembla evident que deixaria al descobert part de la sitja de la saleta 1, que després seria convertida en accés.

Aquest esfondrament encara afectaria en major grau a la part central al damunt de la balma; les senyes evidents són: el que queda de la cambra 14, penjada a l'interior del sostre de la balma, i els grans blocs caiguts immediats al nord de

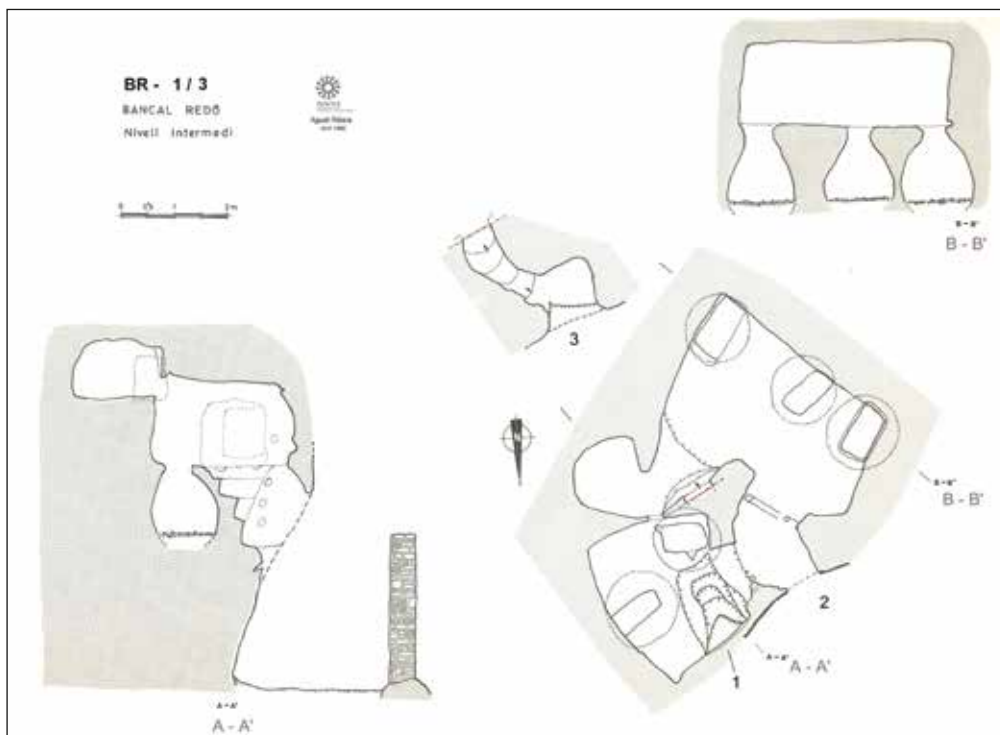

Figura 6. Planimetria de les coves BR 1-2-3.

Figura 7. a: Accés tradicional a BR 1. b: Idem des de dalt. c: Passet des de BR 1 (al fons) a la finestra i cambra BR 2. d: Interior de BR 2, angle NW, amb les bioques de dues sitges.

la balma. Poguera ser que en l'espai esfondrat hi haguera alguna altra cova finestra, immediata al ponent de la BR 14 i al mateix nivell.

Bancal Redó 4

La més occidental de les finestres del nivell superior, amb l'habitual boca rectangular, de 88 cm d'alta per 68 cm d'ampla, dona pas, per un breu passet, amb un escaló descendent, a una àmplia sala cúbica d'uns 3 per 3 m, amb una altura de quasi 2 m (fig. 8).

Els dispositius o condicionaments que trobem són nombrosos. En primer lloc, relacionades amb el propi accés, tenim les argolles grans o d'ancoratge (assenyalades com a "A" en les nostres figures), de les que hi ha quatre: Una en l'exterior, al flanc est, una altra a l'interior del passet, al flanc oest, una altra en la base de l'escaló intern del passet i per fi, una altra en la paret de llevant, comuna amb la cambra 5. Diferent finalitat tenen les argolletes o anells de pressió menuts ("a"), de les que n'hi ha quatre distribuïdes al terç inferior de la paret est, més una altra al sostre i encara una altra al terç superior de la paret sud. Altre element habitual són les cresoleres ("c"), o punts de llum, o llocs per a deixar una llàntia. Es tracta d'un ninxolet de base plana i fons arquejat, que en aquest cas té 19 cm d'ample per 17 d'alt i 13 de profunditat; està ubicat, com també sol ser comú, proper a l'accés, en aquest cas a la paret nord i en altura, al terç superior; Presenta les seues parets i sostre fumats, prova evident del seu ús. Encara hi ha diversos altres rebaixats o mosses menys característics. Cal destacar que en tota la paret oest presenta com un gran banc corregut i molt alt, fent la impressió com si fóra un sector on no s'haguera acabat

d'excavar el projectat; tanmateix, al seu costat nord i a mitja altura hi ha una àmplia mossa, com un escaló, sens dubte per a facilitar l'accés a la superfície del banc.

Encara que, quan la vam explorar, pràcticament no tenia terra ni cap mobiliari, al sòl hi havia certa quantitat de pedres, al·lòctones o transportades allí expressament, per la variada textura etc., moltes d'elles còdols semi-rodatos de la llera del torrent.

En fi, a mitja altura de la paret est trobem una finestra interior rectangular, de 86 cm d'alta, per 48 cm ampla, que travessant l'estreta paret mitgera, comunica amb la cambra veïna, o BR 5 (figs. 9 i 10).

Bancal Redó 5

És una finestra semblant a l'anterior, que segurament ha perdut, per despreniment, la seua part davantera. El passet d'accés s'obri a una cambra quadrangular, molt pareguda a la BR 4 en quant a factura i mesures, però amb una altura menor (1,60 m). En la part interna del passet d'accés i a ambdós costats de la base, hi ha sengles mosses menudes, potser per a encastar una fusta horitzontal, potser per a facilitar l'accés. Les argolles grans o d'ancoratge ("A"), en nombre de dues les trobem a l'interior, en l'angle de l'escaló per descendir a la cambra, a ambdós costats, est i oest. Argolles menudes ("a"), n'hi ha una en la paret nord quasi en el trespol, al costat oest i altres quatre a mitja altura, dues en la paret de llevant i altres dues en la sud. Trobem igualment la típica cresolera, de característiques i situació semblant a la de BR 4. Tanmateix al seu davall trobem un altre orifici menut, i una àmplia mossa o nínxol. Altres dispositius d'aquesta cambra són: un forat de planta circular al

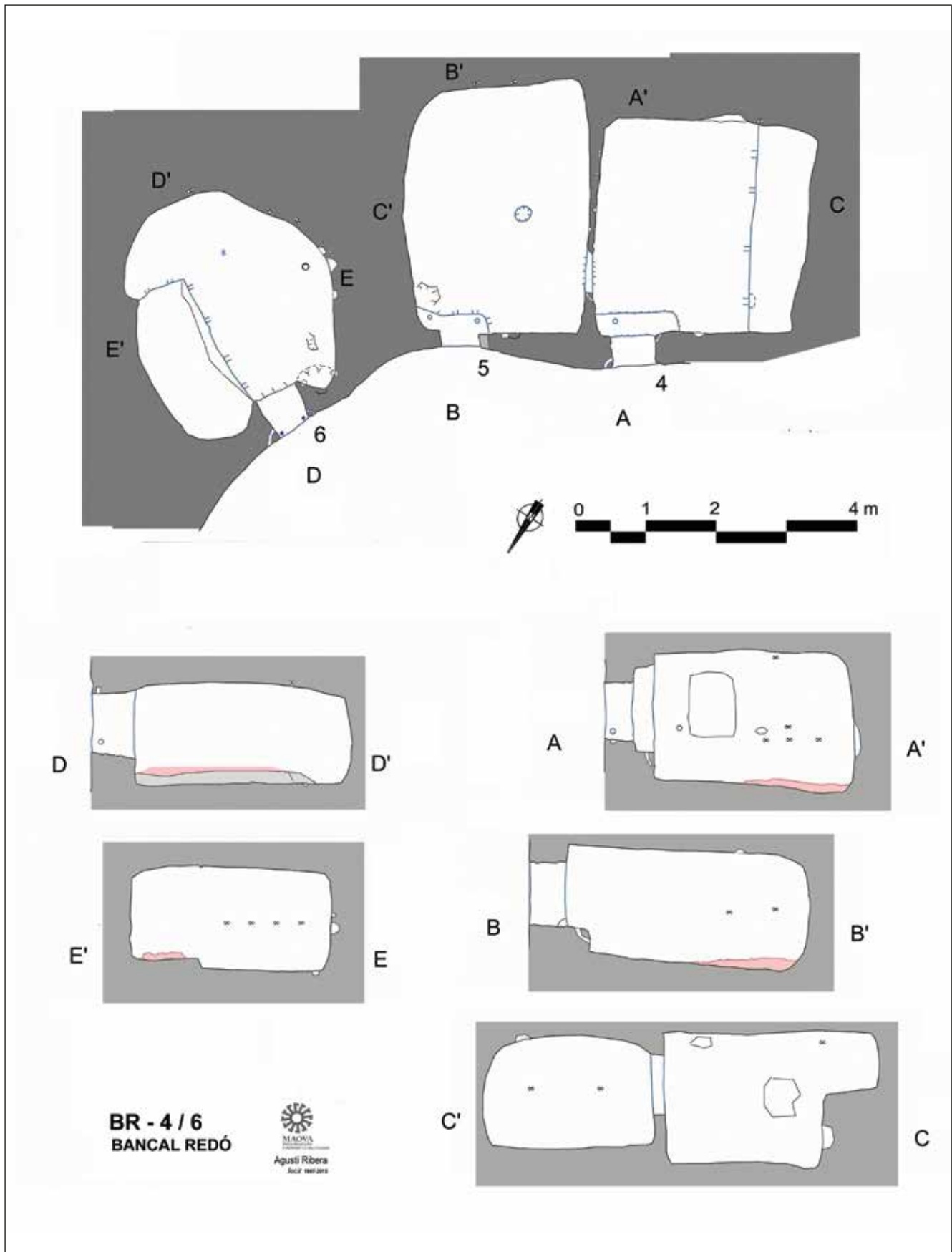

Figura 8. Planimetria de les coves BR 4-5-6.

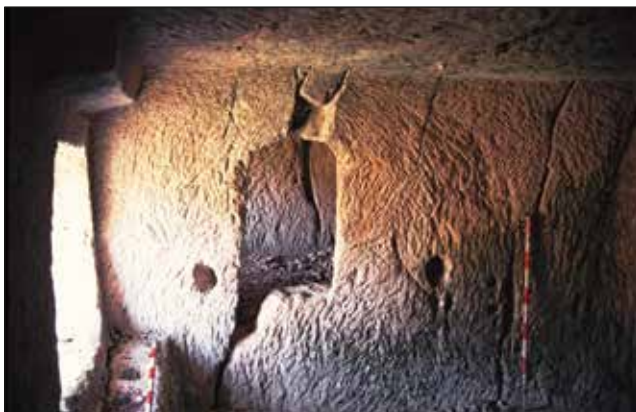

Figura 9. Interior de BR 4; comunicació amb BR5.

Figura 10. Interior de BR 5; comunicació amb BR4. i finestra 5.

Figura 11. Interior de BR 6; lateral occidental.

Figura 12. Interior de BR 6; amb la seua finestra.

centre de la cambra, que potser té alguna relació amb altre forat també de secció circular, obert en la paret oest, potser per allotjar elements de fusta. Al sostre hi ha igualment tres mosses que no sabem interpretar. Encara en la base de l'angle nord-est hi ha una depressió molt irregular. Hi havia també un bon muntó de pedres portades.

Potser cal fer constar que aquestes dues cambres, com també altres del grup, són travessades per una gran escletxa estructural, que algun remot dia podrà acabar esfondrant-les, com sembla que ja va passar en la part anterior, al davall de les mateixes (figs. 11 i 12).

Bancal Redó 6

Finestra de mesures correntes (80 x 60 aprox.), amb sengles argolles d'ancoratge exteriors, una a cada costat, al terç inferior. Un passet d'uns 60 cm de llarg dóna accés a una àmplia cambra de planta arrodonida, d'uns 3 m de diàmetre, però de relativament baixa d'altura (1,40 m).

Singularment la finestra sí que té senyes d'haver tingut porta, ja que presenta en els angles superiors els forats verticals circulars, o pollegueres típiques, per a una porteta a doble batent; tanmateix no presenta marc ni osques a la part inferior.

Al final del passet a la dreta (oest) disposa d'una altra argolla gran o d'ancoratge. Argolles menudes n'hi ha cinc, distribuïdes a mitja altura en la paret sud i oest, a més d'una altra cap a la part central interior del sostre. També disposa de la corresponent cresolera en ubicació acostumada, o siga en la paret nord, sempre entrant a la dreta, i a prou altura, per a millor funció d'il·luminació; presenta senyals de fumats, però cal fer constar que aquesta sala té almenys tota la part propera a la entrada amb senyals de fumats intenses.

Al racó nord-oest presenta una concavitat de base plana i planta arrodonida, flanquejada per sengles forats circulars més profunds. Deu obeir a una activitat concreta, però sols se'ns acut, amb totes les reserves, que poguera ser com la base d'una premseta, o element similar. Altre dispositiu difícil d'interpretar el trobem a la paret de ponent, on hi ha un nínxol a mitja altura, semblant a una cresolera però més gran, flanquejat d'una argolleta a cada costat; per damunt d'ell un orifici circular i, en la base, un poc més allunyat, un altre forat també de planta circular. Hi ha alguna altra mossa en el pis, en el sostre i en la paret oest. Finalment, al costat de llevant presenta un ampli banc d'escassa altura, que més aviat sembla com si no s'haguera acabat de rebaixar el sòl;

Per damunt d'ell trobem bona quantitat de pedres transportades (fig. 13).

Bancal Redó 7 - 8

La finestra 7 o era més estreta que d'ordinari o potser no es va acabar de tallar; el ben cert és que va patir un despreniment que la va trencar –i ampliar– en la part superior dreta. No es veu cap argolla ni a l'exterior ni a l'interior, on conforma una saleta de planta semicircular, de baixa altura (1,10 m aprox.). En la paret nord, al llevant de l'accés, una menuda perforació dóna a l'exterior. Cap a l'est la cambra continua en forma de galeria sinuosa fins a l'espai de la finestra 8.

Aquesta finestra 8, de forma i mesures ordinàries, presenta una argolla d'ancoratge a cada costat de la base, i uns solquets en la seua superfície, que deurien ser per desviar aigües, tot i que el central, molt ben marcat, es podria confondre amb un solc d'usura erosionat^v. L'interior, a banda de comunicar, com s'ha dit amb la BR 7, manté baixa altura i conforma un espai irregular, com si fóra l'inici de dues cambres, per totes les quals coses sembla evident que BR

7/8 es van quedar a mitjan fer; per això mateix no vam constatar la presència d'argolletes ni mosses ni cap altre dispositiu. El sòl és prou irregular amb pedres i terres abundants (figs. 14 i 15).

Bancal Redó 9

Finestra de mesures normals, un poc més estreta i amb els cantons arquejats. Presenta una argolla d'ancoratge al costat de llevant. No es va acabar de construir més enllà del passet d'accés, profunditzant uns 60 cm, deixant-se de picar quan començava a eixamplar-se.

Bancal Redó 10

Una finestra arrodonida, amb sengles argolles grans als angles inferiors dóna accés a un passet comú d'on es bifurca en dos passets d'accés a sengles cambres independents. A l'interior de la finestra, sense pollegueres ni senyes de tancament, hi ha en els angles inferiors una espècie de mossa, probablement per a posar una fusta però no sembla per a tancar sinó per a ajudar a accedir-hi. En la base del passet comú, al llevant, té un solc ample descendent cap a la cam-

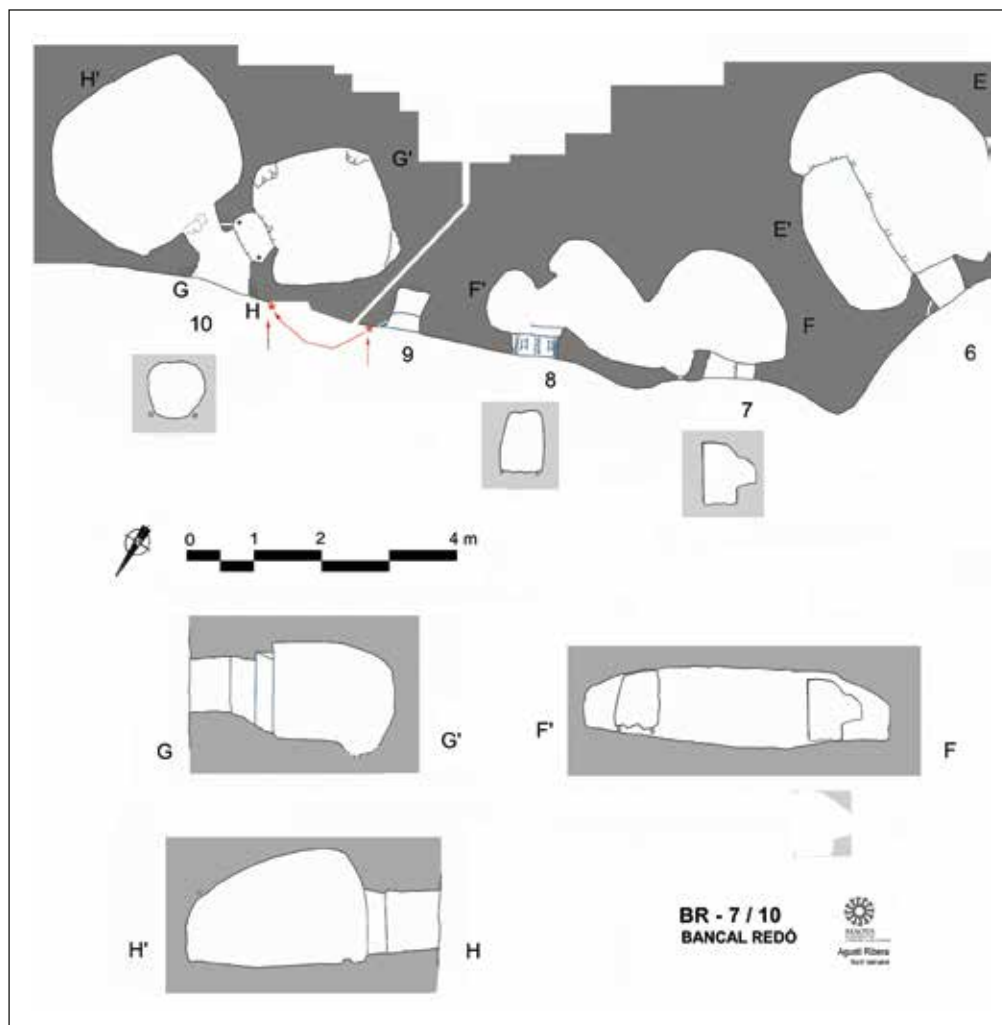

Figura 13. Planimetria de les coves BR 7-8 a 10.

Figura 14. Interior de BR 7.

Figura 15. Interior de BR 8.

bra B, mentre que al ponent presenta un rebaix circular d'escassa profunditat. Una potent argolla es conserva a l'inici de la paret mitgera entre els passets de les cambres A i B, enfrontada a la finestra d'accés.

BR 10A: La cambra A, o de ponent, de planta quadrangular, d'uns 2 m de costat per 1,60 d'altura, té senyes d'haver-hi estat tancada amb porta: marc o rebaix lateral, les dues pollegueres als angles superiors i els seus corresponents rebaixats en la base per encastar una fusta. En el centre de la base, a l'interior, té una breu perforació circular. No mostra més dispositius llevat d'una mossa menuda a mitja altura, en la paret de llevant. Al fons, en l'angle sud-oest, té un clot irregular, potser intent de sitja o per a seguir rebaixant el sòl. En la paret de ponent es va excavar com el marc d'una porta o inici de comunicació que a penes profunditza.

BR 10B: L'espaiosa cambra 10B, o de llevant, té una planta entre quadrangular i arrodonida, d'uns 2,5 m de costat per 1,70 m d'altura màxima; amb un sòl molt uniforme i prou pla, però sense cap detall o dispositiu especial. El sostre i les parets s'ajunten sense angles. En la paret del fons, enfrontada a la porta, a uns 45 cm de la base, hi ha una argolleta, i en el sostre una altra. Només entrar a la cambra, a la dreta i en altura hi ha una xicoteta mossa, que potser faria funció d'una cresolera menuda. En el passet d'accés, en la base, hi ha un clot, però és possible que siga natural degut al pas d'una gran escletxa que recorre tota la cavitat. En algun sector de les parets aquesta escletxa es presenta tapada amb fang cru, però ens sembla de factura recent.

Molts espais d'aquestes cambres es presenten fumats. Cal notar que aquesta finestra està en posició prou més bai-

Figura 16. a: BR 10, vista cap a dins. b: BR 10b, vista des de dins. c: BR 10a, vista des de dins. d: interior de BR10b, amb la seua boca d'accés.

xa que la resta i que a més a més al seu davall té un rastre d'osques tipus pedal, per facilitar l'accés amb cordes, que es podia assolir des de dalt del mur que hi existia, per la qual cosa era i és de les més visitades (fig. 16).

Bancal Redó 11/12

En realitat la finestra 11, de forma irregular, no és tal sinó que es deu a una obertura fortuïta o despreniment natural; hem mantingut el número que al seu dia vam adjudicar sols a nivell operatiu.

La finestra 12 manté les proporcions normals, una mica més allargada en vertical, i amb els cantons arquejats. No es veu cap argolla d'ancoratge a l'exterior, tanmateix en trobem tres a l'interior, una en front i altres dues a la dreta. Solament vam constatar una altra argolla mitjana al sostre interior de la sala principal i cap altra argolleta. No hi ha evidències de sistema de tancament; uns solcs als flacs inferiors del passet d'accés, en realitat corresponen a un desaigüe en forma de canal transversal amb eixida central en la base de la finestra (fig. 17).

El passet manté les proporcions de la boca, lleument ampliades tancant-se a cosa d'1 m. El seu costat oest s'obri a

una sala irregular, d'uns 2,5 per 2 m. en planta i una altura d'aproximadament 1,40 m. Primerament trobem un espai uns 40 cm per davall del nivell del passet, on hi ha un altre desaigüe amb un forat que dona a l'exterior, tot per davall de la falsa finestra 11. Cap al sud, i també amb el sòl altres 40 cm més avall, s'estén la resta de la cambra, dividida en dos sectors per un escalonet que corre de nord a sud. Mentre que el sector est es troba prou ben acabat, i amb el sòl completament pla, el sector oest té les parets, sostre i el sòl més irregulars, fent la impressió d'estar inacabat. No constatem més dispositius que els ja esmentats, llevat d'alguns clotets irregulars a mitjan paret, dos en el passet d'accés i un altre en la zona nord-oest. Encara un altra mossa molt millor definida es situa en la part alta de la paret sud o més interior i és l'única que podria fer de cresolera (figs. 18 i 19).

Bancal Redó 13

La finestra més oriental del grup, amb mesures correntes, té els angles un poc arrodonits presentant l'inferior dret una mossa o desbastat, que podria haver segut una argolla trencada. En qualsevol cas aquest solc és el canal de desguàs d'una mena de marc interior, sols present en la meitat

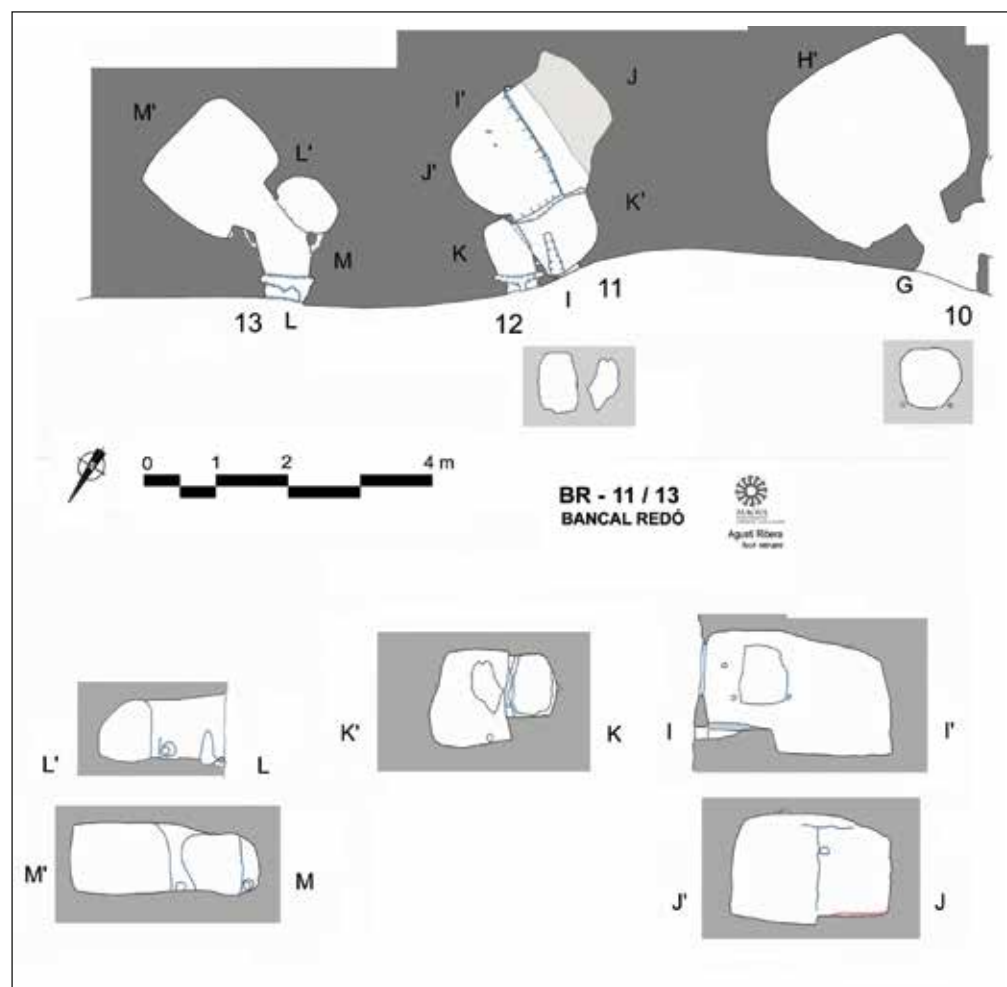

Figura 17. Planimetria de les coves BR 11 a 13.

Figura 18. Obertura 11, i finestra BR 12, des de dins.

Figura 19. Interior de BR 11-12.

inferior de l'inici del passet, raó per la qual no deuria formar part de cap sistema de tancament. Al final del passet, a dreta i a esquerra, en la part baixa de les arestes o angles amb les cambres, trobem sengles potents argolles d'ancoratge. Cap altra argolla se'n constata.

A l'oest s'obri una cambreta semicircular, amb aspecte d'estar inacabada i sense més detalls. A l'est s'obri una altra saleta més espaiosa, de planta quadrangular, d'1,40 m de costat, però de tan sols 1 m d'altura. A d'ella únicament no-

tem l'existència d'una menuda cresolera, situada en altura només entrar a l'esquerra; té senyes de fum (fig. 20).

La superfície d'aquesta cambra tenia una capeta de palla, però d'aspecte recent i per damunt del nivellet de pedres i terra.

Altres excavacions artificials en el grup del Bancal Redó.

– BR 16: En la base del cingle, uns 6 m per davall de BR 13, hi ha un nínxol, tipus finestra però de menors dimensions,

Figura 20. a: BR 13, vista cap a dins. b: BR 13, vista interior de la cambra. c: BR 13, vista des de dins cap a l'accés. d: interior de BR 13, detalls interiors.

de poc més d'un pam de profunditat. Està quasi en la vertical de 13, però un poc més a l'est.

- BR 14: Penjada entre 5 i 6 m al sostre de la Balma A, aproximadament en la vertical de BR 7, en la part més interior, hi ha una cambreta artificial de tendència quadrangular. Amb unes mesures pròximes a un cub d'1,4 m de costat, pràcticament conserva encara totes les seues parets excepte la occidental, per on està oberta. L'existència d'aquesta cambra evidencia que a la part alta del sostre de la balma A deuria d'existir una o més coves finestra, que van desaparèixer per un esfondrament.
- BR 15: A uns 15 m al ponent de la balma A, i a uns 7 m damunt mateix de la Balma "B", en la paret quasi vertical, existeix una altra breu concavitat, semblant a BR 16 però menys profunda, que és com l'inici d'una altra finestra, o potser una provatura per veure la duresa de la roca. Per la zona hi ha almenys altres dos o tres mosses o provatures menors.
- Balma B: Es troba en la base del mateix banc rocós on s'obri la balma A, a uns 15 m a l'oest. Amb una boca deprimida, d'uns 6 m d'ampla per més d'1,5 m d'alta, s'endinsa cap al sud en pendent descendent. Després d'un escaló ens trobem al bell mig d'una irregular galeria allargada, de llevant a ponent, d'uns 15 m de llarg amb uns 4 m d'ampla per 2 d'alta, amb moltes irregularitats, fruit de la seua maldestra excavació artificial. Pel seu extrem occidental prossegueix descendent la galeria fins canviar l'adreça completament a l'est. Aquesta segona galeria, també encara més irregular allargada, té una amplària d'uns 3 m. assolint els 13 m. de llargària, i amb una altura d'entre 1,5 a 2 m (figs. 21 i 22).
Es tracta doncs, d'una cavitat notable en quant a dimensions i capacitat. Per arreu es veuen les marques de la seua

facció artificial. Tanmateix en realitat es tracta d'una cova per extreure arena, excavada en l'estrat on aflora una calcarenisca que es desengruna amb facilitat i que deu ser molt bona per a la construcció. Segurament la seua facció deu estar lligada a les ingents obres de la via del tren de finals del segle XIX. Pocs metres més al ponent hi ha senyes d'altra boca més reduïda i engegada.

- Balma C: A cosa d'un centenar de metres al llevant de la balma A, i seguint en la mateixa bancada rocosa, hi ha altra balma de cert interès, on també hi ha senyes d'extracció d'arenas, però té a la seua banda alta senyals de mosses allargades, com per a haver allotjat una coberta, a més de presentar alguna argolla mitjana.

5. ESTUDIS PRECEDENTS

Després del grup principal de les Covetes dels Moros, és aquest un dels grups que més interès ha despertat i més atenció ha rebut, publicant-se diversos treballs, alguns relativament recents. La primera nota que coneguem és de Teodor Llorente (1899: 885), que encara que no les va visitar, va aconseguir recopilar informacions prou completes del que a simple vista es podia veure, nota interessant que serà inspiradora de moltes altres posteriors^{vi}, algunes pocs anys després, com la de Martí Gadea (1905), en llengua vernacla^{vii}. Però, a banda de notes i documentació d'arxiu, sembla que serà González Simancas (1918) un dels primers a fer una aproximació, molt limitada, això sí, ja que no va poder explorar la major part del grup. Ens transmet, entre altres, la informació de que els sectors accessibles –sobretot el nivell intermedi– van sofrir transformacions durant les obres de la via del tren, que passa molt propera, amb la fi-

Figura 21. Vista del que resta de BR 14.

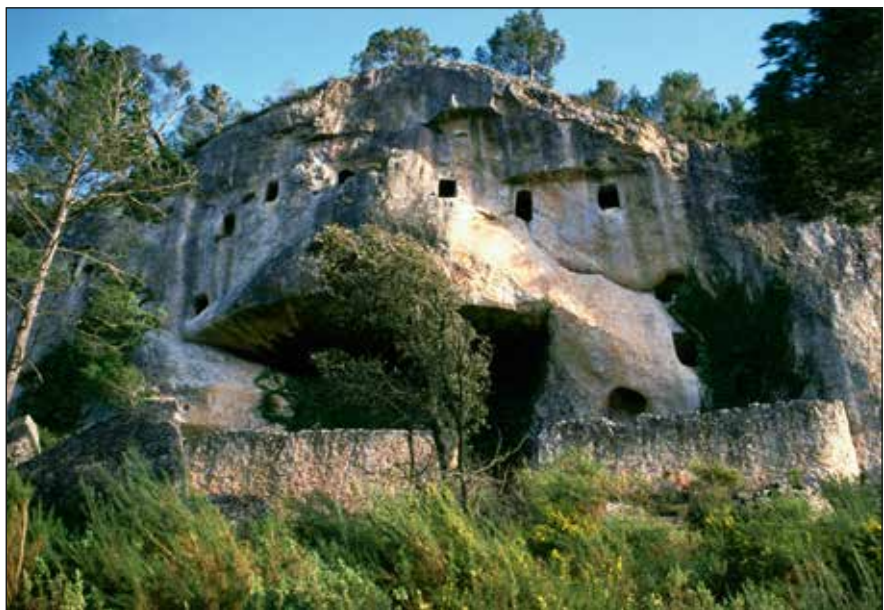

Figura 22. Vista general del grup.

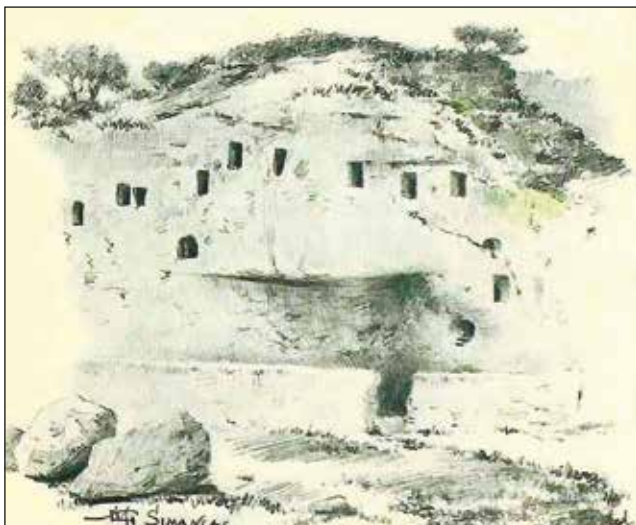

Figura 23. Preciosa i precisa vista de González Simancas publicada el 1918.

nalitat de guardar-hi ferramenta. També ens parla d'altres hipotètiques comunicacions, que afectarien, interpretem nosaltres a la finestra 10, informacions facilitades, segons diu pel guarda de la via i llauradors de les finques. Cita una nota que li aporta Ballester Tormo, on s'indiquen troballes d'alguns testos *neolítics*, en la balma^{viii}, i poca cosa més. Sí que dibuixa González Simancas, una esplèndida vista del grup que, pel seu interès, reproduïm (fig. 23).

No coneguem res més destacable al llarg del segle XX, fins al treball de Vañó Silvestre (1982). Això no obstant, com molt bé arreplega mossèn Vañó, sí que es van ocupar d'aquest grup alguns autors, com per exemple Josep Navarro Cabanes, a la seua obra *Bocairent, Geografia e Historia*, escrita cap a 1923, però aleshores inèdita. Tanmateix Navarro solament ve a repetir al peu de la lletra algunes dades de González Simancas. Altre exemple arreplegat per Vañó Silvestre, és la de l'obra *Almansa* d'Alfonso Danvila (1927). Encara que novel·lades, molt més sucoses són

les descripcions, no ja del grup de coves^{ix} sinó de diferents personatges i anècdotes allí succeïdes durant la guerra de Successió. Pla Ballester (1973), s'ocupa igualment d'elles però sense aportar novetats. A l'igual que es pot citar a Seijó Alonso (1979) o Vicedo (1995: 107-114), entre altres.

Vañó Silvestre serà per tant, el primer a aportar una descripció global, incloent les cambres superiors inaccessibles, a les que va poder entrar el seu equip de col·laboradors escaladors^x, i adjunta un croquis de planta regular (fig. 24). Amb les seues extenses i molt peculiars descripcions i particular terminologia, ens va donant detalls de cada cavitat. Encara que per exemple, confon les sitges amb tombes, hi ha assenyades observacions, com quan anota la presència en algunes cambres d'un bona quantitat de pedres al·lòctones o transportades. ...*la provisión de guijarros que, imaginamos posibles proyectiles en caso de necesidad.*

Altra dada potser significativa per l'interès arqueològic és la troballa en la cambra 4 de: ...*un trozo de teja árabe y dos trozos de cerámica, uno esmaltado de color oliva y el otro de cerámica negra. Supusimos que eran medievales.*

Com era habitual en els articles de Vañó Silvestre, inclou una sèrie de notes sobre documents baix medievals o moderns en referència al lloc, procedents de l'Arxiu Municipal i Parroquial de Bocairent, que tan bé coneixia. En aquest cas són de la primera meitat del XVII i són valuosíssimes per a conèixer la toponímia i antroponímia així com determinades circumstàncies històriques relatives a d'aquest indret.

Altra cosa són els estudis d'André Bazzana. Dins el seu compendi global *Maisons d'Al-Andalus* (1992), cita aquest grup del Bancal Redó al capítol de l'hàbitat troglodític, dins l'apartat de *Les cavités artificielles*, on també tracta del grup principal de Bocairent (conservant la nomenclatura de principis de segle XX de *les Casetes dels Moros*), però sense aprofundir massa i basant les seues interessants consideracions sobretot en els treballs de Marielle Bertrand a la zona de Guadix. Tanmateix sí que dedica una fitxa analítica al lloc, amb una concisa descripció i assenyats comentaris, indicant que deuen ser ...*les plus anciennes de la region*

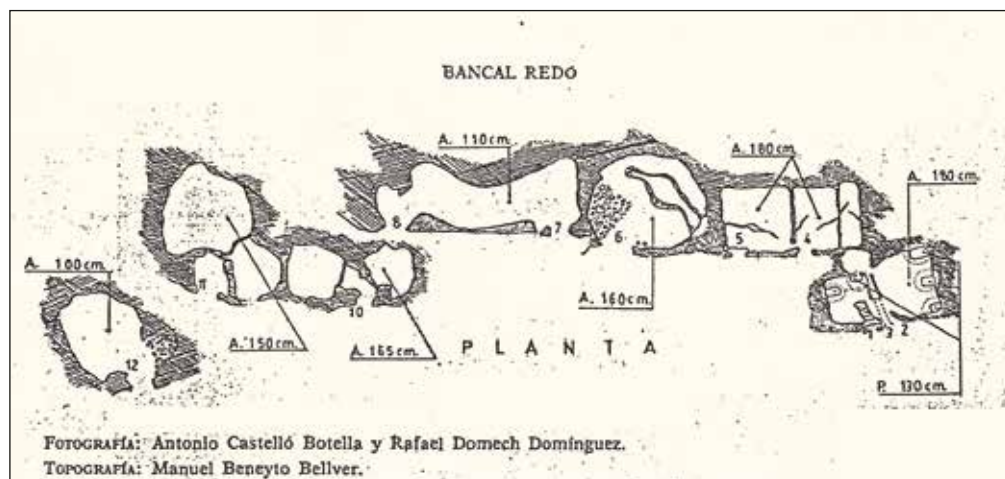

Figura 24. Plànol de Vañó Silvestre (1982).

valencienne, i dissociant-les encertadament de les habitacions troglodites, molt més modernes, de Paterna i Creuil·lent. Analitzant les seues característiques ve a concloure que deuria de tractar-se bé de cèl·lules de refugi utilitzades en curts períodes, o bé de graners. Assenyala una cronologia del *període islamique moyen et récent*, –però no sabem en què es basa^{xi}.

L'any 1994 publiquem nosaltres (Ribera i Bolufer) una primera síntesi, acompanyada de planimetria parcial del grup, prosseguint en anys posteriors fins la campanya de 1997.

Per aquestes dates es publiquen dos treballs interrelacionats: el primer, dels germans Triolet, s'ocupa del grup del Bancal Redó, però molt per damunt, dins de l'estudi de conjunt de coves finestra –*cluzeaux de falaise*–, de l'Ontinyent (J. et L. Triolet, 1996). El segon, en la mateixa línia però molt més detallat, s'ocupa monogràficament del Bancal Redó i va signat per J. B. Huchet, i els mateixos J. et L. Triolet (1996). Presenten unes descripcions acurades i prou bones topografies, encara que soles de planta. Com a novetats, centren el treball sobretot en l'anàlisi entomològic fet a uns sediments que van arregar en la cambra 6, donant com a resultat la presència d'una mena de micro-escarabats que solen estar a les lliteres d'excrements dels ramats, sobretot, ovelles, cosa que no s'oposa, a la hipòtesi que mantenen de que algunes cambres, especialment les que tenen nombroses argolletes a l'interior, serviren per a allotjar ramat, o siga, d'estables; i això, a pesar de que, com reconeixen els autors, caldria pujar a les ovelles amb cordes a uns 10 m d'altura!

Ens sembla un tant agosarat a nosaltres proposar aquest hipotètic ús, però coses més grosses s'han vist i com diria Escolano: *Tanto como esto pueden la hambre y la industria humana para vencer los imposibles* (Escolano, 1610 Cap. XLIV). Potser per a admetre-ho caldria més casos i més analítiques, així com estar segurs, en aquest cas, de que les restes analitzades no han pogut anar a parar allí per proximitat a la balma del davall, on secularment sí que s'ha establert ramat. La qüestió de les argolles, especialment les menudes interiors, ja duia de cap a mossèn Vañó, i a nosaltres mateix^{xiii}. Però, per exemple al grup de Catamarruc hi ha una cova penjada també amb 6 argolletes internes, que tanmateix no sembla gens apropiada per a allotjar ramat, a banda d'altres consideracions, perquè al seu sol té excavat un gran dipòsit per a gra, usos que haurien de ser incompatibles.

En qualsevol cas, conclouen, tot molt assenyat, que seria un lloc d'estocatge i refugi. Sense llevar-los el mèrit, que el tenen, solament dir, per ser crítics, que confonen el mur d'emparament del ramat amb un mur defensiu, emfatitzant aquesta característica, que clarament no té, a més de ser molt posterior a la excavació i ús original de les covetes.

Dins l'estudi de conjunt de les covetes d'aquesta zona, realitzat per Fornés Giménez, *et alii*; (1997), òbviament s'inclou el grup del Bancal Redó, sempre amb descripcions i plànols propis detallats. Si coneixem els treballs dels Triolet poden resultar repetitius, tot i que fan algunes noves i

pertinents observacions, com ara indicar l'existència de les restes d'una cambra penjada a l'interior de la balma (la 14 nostra), o apreciar la Balma B, com a resultat d'extraccions d'arenas modernes, o col·legir que el mur de tanca era per a un corral posterior.

D'una altra categoria, des d'un enfoc arquitectònic, amb una bella prosa poètica és el treball de Fernando Aranda Navarro (2003), amb moltes fotografies, alguns plànols i referències geològiques d'interès, però en general mancat d'interpretacions funcionals o de referències crono-culturals. I també d'altre caire és el treball, en principi de concepció geològica, de Clemente Sáenz Sanz (2014), que aborda exhaustivament el complex panorama de l'hàbitat subterrani peninsular, i tracta en un capítol denominat de la Serra de Mariola, diversos aspectes d'aquests conjunts de cavitats, sobretot del grup principal de les Covetes dels Moros^{xiv}.

6. LA CAMPANYA DE PROSPECCIONS DE 1997

Per l'estiu de l'any 1997 duguérem a cap la darrera campanya oficial de prospecció de covetes en la Capçalera que poguérem realitzar^{xv} (figs. 25 i 26). Aquesta campanya, de la que solament s'havia publicat un avanç (Ribera, 1999), tenia com a finalitat ultimar els treballs tant en Bancal Redó com en el Capellà (Ribera, 2016b).

Dissortadament no va ser molt fructífera pel que fa als materials recuperats, ja que aquests van ser escassos –com quasi sempre en aquests tipus de jaciments– però també poc rellevants al ser, la majoria, de cronologies molt recents i poquíssims els hipotèticament relacionables amb l'origen i ús primigeni de les coves-finestra.

Es netejaren les bases de totes les sitges de BR 1 i 2, que acumulaven entre 5 i 10 cm de terra (la de major potència, 20 cm, en la sitja 2) i tota mena de deixalles actuals; Tot i això, es deixà intacta la meitat meridional de la sedimentació de la sitja 1, com a testimoni. D'època andalusina únicament constatarem un fragment d'ansa de cinta d'una olla o cànter gran (sitja 4) i una voreta, probablement d'una gerreta (sitja 3). Una mica més abundants foren les restes d'època baix medieval, 2 fragments d'escudella en blau (sitja 2), 1 altre fragment de plat o escudella en blau (sitja 5), i altres dos més semblants de la sitja 3; materials dels segles XV-XVI, i que, junt a d'altres més moderns ens indicarien un cert ús prou constant d'aquestes covetes més accessibles des de que la balma es convertí en corral i era arrendada per la vila de Bocairent segons sabem per la documentació^{xvi}.

La neteja d'alguns sectors de les covetes superiors dissortadament no va donar cap material mínimament significatiu; algun trosset de teula (BR 5 i 6) o com a curiositat, algunes bales de plom aixafades (BR 4, 5 i 6), o inclús proves de certa freqüentació contemporània, com ara una pàgina del diari *Las Provincias* de 1976 (BR-10).

També es buidà la depressió de planta circular i secció cònica denominada S.A., situada al llevant de la balma A, d'uns 40 cm de potència i restes majorment subactuals, bar-

Figura 25. Vista general amb exploració.

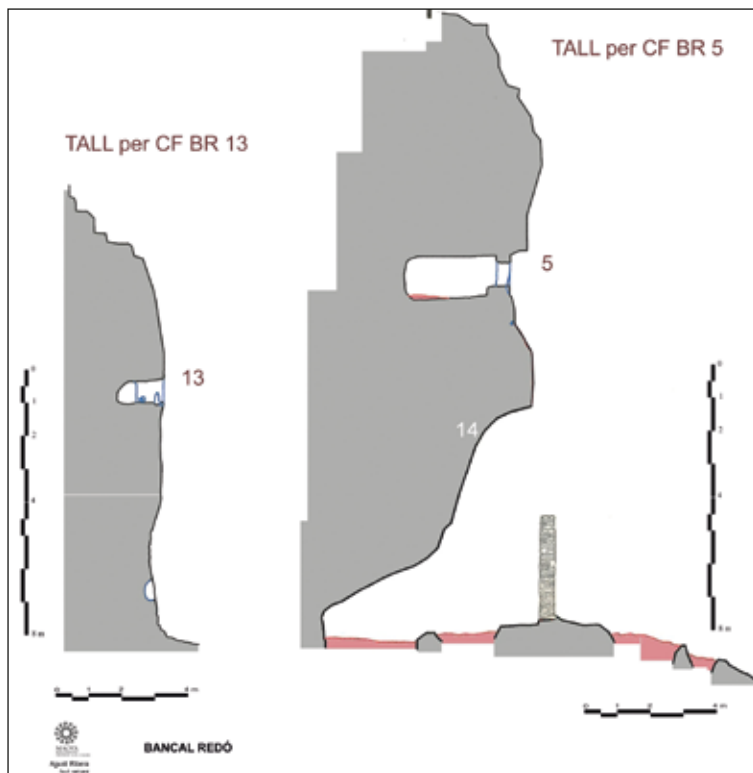

Figura 26. Talls generals per BR 13 i BR 5.

rejades amb senyes de foc reiterat, carbons i cendres, i algun fragment ceràmic baix medieval. Seria lloc habitual de cuinar i fer foc, com també ens ho indica el fumant intens del sostre d'aquest sector.

Per últim s'efectuà una cala d'un m2 a l'interior de la Balma A, –cala "0" –, al sector Oest que ens semblava podria tindre major potència; Tanmateix no aparegué res d'entitat, llevat d'alguna ascla de sílex, en els pocs més de 30 cm. de potència ans d'aparèixer la roca (figs. 27 i 28).

Tot i el seu evident interès, no ens plantejarem l'excavació de la sitja o estructura de boca circular de l'avenc interior de la Balma A, treball de més envergadura i que no es corresponia a l'actuació prevista.

Pel que fa a la morfologia de les coves, una vegada explorades i documentades la totalitat de les estructures, documentació base per a les descripcions que s'han donat, també es feren les següents observacions:

Es van numerar un total de 13 boques o finestres, de les quals, la BR 11 no és tal, sinó un trencament casual de la paret afectant la BR 12. A més a més, està l'estructura 14 que és la part interior que resta d'una antiga cova-finestra totalment desapareguda. La número 15, és una finestra de menors dimensions, apartada al ponent del grup i solament marcada, a penes iniciada (considerem molt probable que fóra una provatura). I la número 16 que és un simple nínxol situat en la base de la vertical de la finestra 13 (fig. 29).

Descartem, com ja s'ha dit, que la balma B, adjunta al ponent, tinga relació amb el grup de finestres, per la seua

natura i morfologia, i ha d'obeir a l'extracció d'arenes^{xviii} vinculada a les obres de la via fèrria a finals del segle XIX.

La BR 9, tan sols consta de la finestra i el passet d'accés, interrompent-se la seua facció abans d'iniciar l'excavació de la cambra.

Considerem que es quedaren amb la cambra inacabada, en diferent grau, BR 7/8, 11/12 i 13.

Sí que estarien completes o acabades BR 2, 4, 5, 6 i 10. La major part de les cambres eren independents (estaven aïllades), i no presenten intercomunicació, excepció feta la BR 4 i la 5, comunicades per una finestra interior, així com BR 7 i 8, inacabades i ja àmpliament comunicades.

Per altra part la finestra 10 dóna accés a dues cambres diferenciades (10a i 10b), fenomen que es detecta clarament en altres cèl·lules inacabades però on ja es veu la intenció de geminar les cambres (segur en BR 13, probable en BR 12).

Cas més singular i complex és el de les finestres 1-2-3, o nivell intermedi. Tal com s'ha avançat anteriorment, segons la nostra interpretació, aquest sector centre oest de la meitat inferior del cingle, va sofrir desprendiments importants que afectarien al propi sostre de la balma A, quedant ara únicament el testimoni de la cambra BR 14, com a part interna que seria d'una o més coves finestra que s'hi ubicarien al seu davant. El moment d'aquests enfonsaments cal situar-lo clarament amb posterioritat a l'excavació de les coves finestres, i abans del segle XV-XVI.

Desprendiments més parcials o menors afectaren igualment a BR 1, 2 i 3; arribant en altura inclús a part de la base

Figura 27. Balma A; Cala "0".

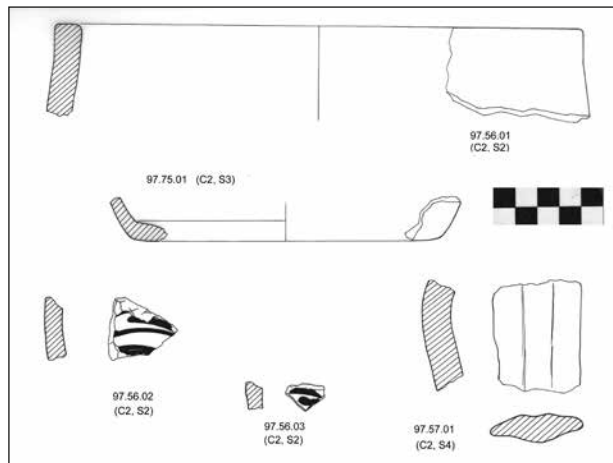

Figura 28. Material de l'interior de les sitges.

de BR 5, desfigurant l'aspecte que tindria en època andalusina. Així, la finestra 3 que no té ara cambra pròpia, sinó que és com una simple xemeneia de comunicació amb la cambra 2, potser tinguera continuïtat per a facilitar l'accés a les finestres superiors 4 i 5, però és més probable que donara accés a una petita "cabina de vigilància" avui desapareguda. O siga que segurament abans del despreniment constaria d'una cambreta i finestra, per a defensar la finestra 2, infra-passada a ella^{viii}, tot i que estarien molt pròximes. La part de davant de la finestra 2 també deu faltar, car accés tan estratègic no presenta ara ni simples dispositius de tancament.

Per últim, l'enfonsament s'emportaria el cul d'una de les tres sitges de la cambra 1, la més septentrional, per la qual cosa en un primer moment la cambra 1 no tindria accés a l'exterior sinó per la finestra 2.

Quedant la base de sitja oberta, a la vista i a una altura fàcilment accessible (3 m), sofriria una primera modificació

per a facilitar l'accés quan la balma s'habitara com a corral, amb el mur corresponent (aproximadament segle XVI o principis del XVII), per a utilitzar la cambra 2 com a habitacle dels pastors. Una segona modificació, amb millora dels escalons i tancaments vindria segurament a finals del XIX, quan allò es transforma en magatzem de ferrament, polvorí i dependència auxiliar de les grans obres de la via del tren.

Els grans blocs de pedra que hi ha immediats al nord de la balma A, corresponen segur a d'aquests esfondraments; altres serien esmicolats i utilitzats per bastir el mur de tancament.

Precisament en un d'aquest blocs queden, poc visibles, les restes gravades d'una mena d'escut o emblema que podria correspondre, per alguns atributs, a Sant Blai^{xix}.

La prospecció de part del territori immediat a d'aquests grups de coves finestra tingué millors resultats, des de la nostra perspectiva, que els decebedors del propi grup del

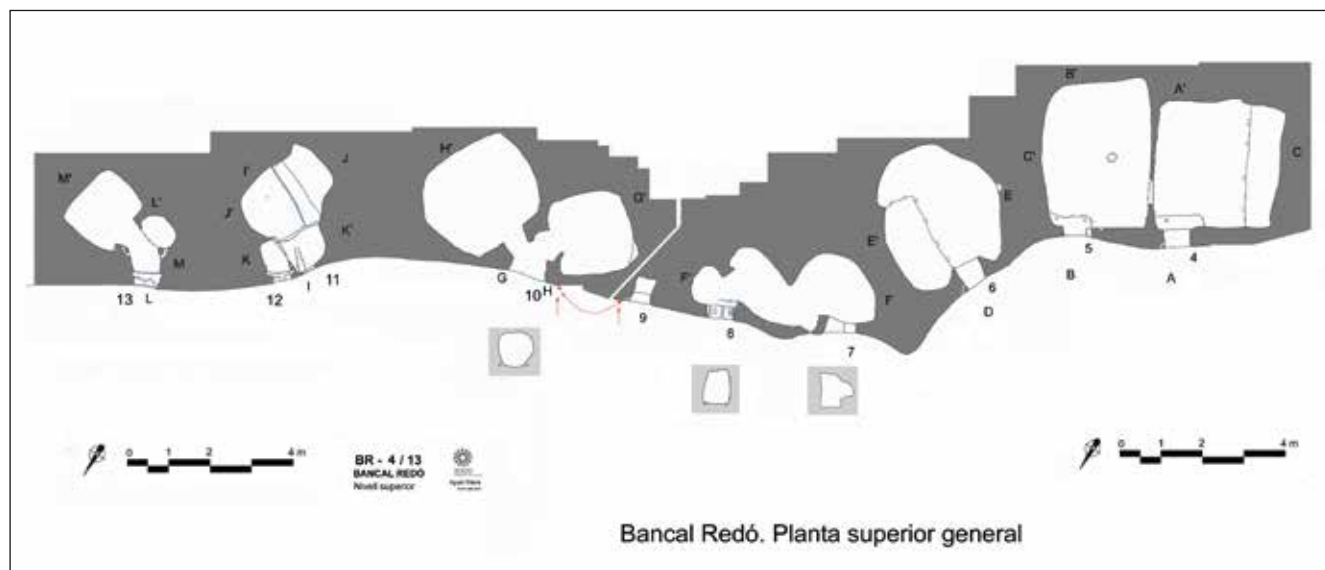

Figura 29. Planta del nivell alt al complet. En realitat la BR 9 està superposada a BR 10.

Figura 30. Sèquia amortitzada tallada a la roca.

Figura 31. Entorn oriental de BR amb la Pouassa C.B. (S) al centre.

Bancal Redó. Així, es van poder localitzar algunes restes d'un hipotètic microespai de regadiu, amb sèquia amortitzada, en algun tram tallada a la roca (fig. 30), que discorreria per enfront mateix del grup de coves, i un possible assut, tot pendent d'estudiar amb més detall. Però sobretot es localitzà una àrea amb abundant ceràmica medieval andalusina, uns 350 m al llevant, barranc amunt i en el marge contrari al de les coves, prop també d'un punt d'aigua (*la Pouassa de la Casa Bona*), àrea que deuria correspondre a l'espai d'hàbitat de l'alqueria amb la què, segons la nostra interpretació, cal vincular les coves finestra del Bancal Redó (fig. 31).

7. EL POBLAMENT

En qualsevol cas, les restes conegudes del poblament en la zona propera a les coves del Bancal Redó es poden remuntar, si més no, al IV/III mil·lenni, amb algun abric amb pintura rupestre prehistòrica, com ara El Pantanet (Hernández, Ferrer i Català, 1988). Els assentaments més nombrosos són els de l'Edat del Bronze^{xx} (Bancal Redó I i II, i Peña del Toll Negre). Els dos últims de reduïdes dimensions i notable el primer, que s'ubica en privilegiada posició, de front mateix del grup de coves, a tan sols 100 m al seu nord, però a

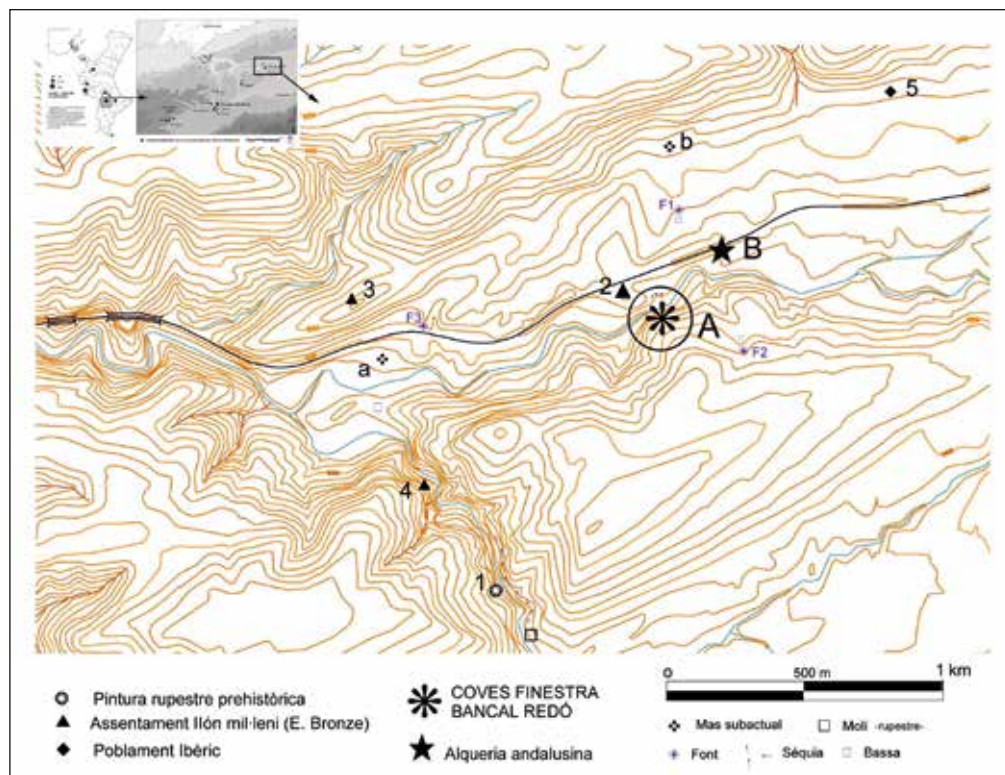

Figura 32. Bancal Redó. Plànol de poblament de l'entorn.

l'altra banda del barranc. La meitat sud occidental d'aquest assentament va ser destruïda en emplaçar-s'hi una gran pedrera, segurament per a proveir a les obres de construcció de la via del tren. Una interessant cavitat natural, molt reblida, s'obri cap a la base oriental del poblat (fig. 32).

D'època ibèrica tan sols coneguem evidències d'un xicotet assentament a poc més d'un km al nord-est de les coves (la Marquesa)^{XXI}, per l'aparició d'alguns fragments ceràmics dispersos, mentre que d'època romana, per ara, sols hi ha alguna dada insegura dels voltants de la Pouassa.

Dissortadament, l'espai que correspondria a l'alqueria, d'on provenen diversos conjunts de fragments ceràmics andalusins, va sofrir de ple l'impacte de les obres de la via. Un impacte brutal sobre tota aquesta valleta, ja que, per mantindre el nivell necessari per al pas de la via, es van fer grans desmunts en uns llocs i en altres enormes talussos, amb gran acopi de materials traslladats (pedres i terra); unes transformacions que, ben observades, encara ara impressionen, i hem d'imaginar l'esforç humà que requeririen, tenint en compte que en aquella època no hi havia maquinària i tot es feia a base d'aixada, cabasset i carro. En qualsevol cas, la via travessa pel mig de l'espai on s'ubicaria l'alqueria, que deuria estendre's majorment cap a la part sud, però pràctica-

ment no s'aprecien restes estructurals, sens dubte producte del reaprofitament com a material per a la via i, per si faltava alguna cosa, per a fer calç, car en la base de l'assentament encara es veuen dos grans forns de calç que es nodririen, com sol ser habitual, de les pedres del jaciment^{XXII}.

Els materials arqueològics, pràcticament tots ceràmics i prou esmicolats, tal com es pot veure a les figures^{XXIII} que adjuntem, es componen, entre altres, de fragments de vasos contenidors de gran mida, amb les parets reforçades per bandes aplicades, de secció en "C", o decorades amb incisions, cordons digitats etc. Entre les formes tancades predominen els cànters o gerres amb dues grans anses de cinta, i altres gerretes de diferents menors dimensions; algunes presenten restes de decoració pintada tant en manganès com en òxid de ferro. Moltes olles amb solcs o colls acanalats, de diferents vores i pràcticament res vidrat. Algun fragment, que interpretem de setrill (*redoma*), sí que té un vidrat total groguenc. En quant a formes obertes hi ha sobretot fragments de taifes (*ataifor*), de diferent tipologia, normalment vidrat interior, groc o blanc i alguns amb restes de verd i manganès. També hi ha vores de llibrell gran o *alcadafe*, o restes de foguers, amb les típiques bases engrossides i solquets verticals a les parets. El percentatge de fragments vidrats és

Figura 33. Fotografies d'alguns materials de la Pouassa de la Casa Bona (Sud).

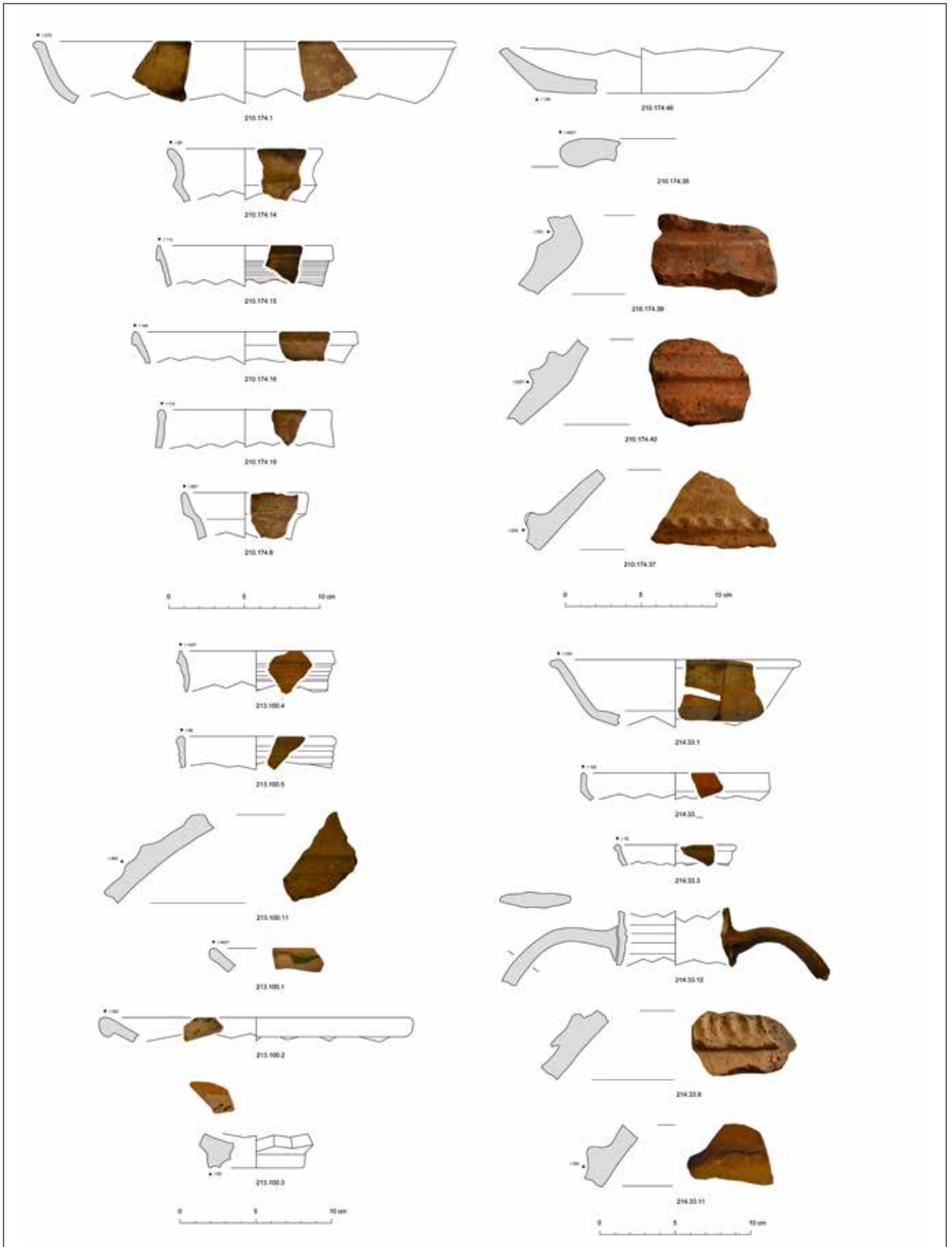

Figura 34. Dibuixos d'alguns materials de la Pouassa de la Casa Bona (Sud).

LES COVES FINESTRA DEL BANCAL REDÓ (ALFAFARA)

molt reduït en tot cas. La cronologia d'aquest assentament per tant i segons interpretem, deu centrar-se als segles X-XI (figs. 33 i 34).

Tot i que prospeccions més intenses podrien potser canviar el panorama, per ara hem de creure que a l'arribada dels feudals ja faria molt de temps que les coves no s'utilitzarien. El territori sembla que quedaria prou al marge fins als usos ramaders documentats entre el segle XV i el XVII. Encara que una mica allunyat i en l'àmbit de la pròpia vall d'Alfafara, és ressenyable l'existència d'un molí completament excavat a la roca (el Pantanet), que deu ser baix medieval^{XXIV}, les aigües sobrants del qual potser anirien, per una llarga sèquia en gran part tallada a la roca, a les rodalies del mas del Bancal Redó. Ja a partir del segle XVIII s'iniciaria, amb la implantació dels diferents masos, una nova empena de colonització del territori. A finals del segle XIX, les obres de la via, acabarien de transformar la contrada, amb grans canvis en la morfologia de bancals i barrancs per allà on passava, amb el consegüent formiguer humà que les obres requerien. A partir del 1904 en què s'inaugurà la línia, aquella valleta tants segles arraconada i amagada passaria a ser un lloc de trànsit i a la vista dels viatgers.

8. DARRERES CONSIDERACIONS

Amb tot, segons ja s'ha vist, el registre mobiliari atestat estrictament a l'interior d'aquestes coves, és escassíssim, inclòs el pròpiament andalusí, i per això, amb ell sols, seria prou agosarada l'atribució cultural que proposem.

Per a vincular el seu origen i/o ocupació al món medieval andalusí, cal anar a buscar l'estudi de conjunt de la resta de grups similars de la capçalera del riu d'Ontinyent. El seu origen, almenys les de la nostra zona, en època andalusina es demostra per les restes trobades a l'interior de les coves del grup II o oriental del Pou Clar, així com en altres de la mateixa capçalera: Frontera I i II, Paixarella, etc. Inclús hi ha alguna evidència del probable moment de construcció, segurament cap al segle X-XI, al grup de la Fos (Ribera, 2016a: 87).

El monument del Bancal Redó és sens dubte un dels grups majors i amb més alt grau de conclusió del conjunt de la capçalera de l'Ontinyent, on pràcticament tots els grups tenen trets que ens indiquen que l'obra no va ser acabada, alguns explícits i altres no tant evidents, com ara inclús el grup major de les Covetes dels Moros, amb trets de gran complexitat.

A falta de més dades, fa la impressió de que tot aquest conjunt de cavitats artificials, com passa a altres zones peninsulars, especialment a Andalusia oriental (Bertran, 2000), obeiria a una planificació d'ocupació de l'espai, en un moment determinat ben concret, probablement per uns grups de nouvinguts, potser *imazighen*, que portarien entre el seu bagatge cultural, la idea de construcció d'aquestes estructures particulars d'emmagatzematge i defensa.

D'altra banda, si l'atribució cultural a època medieval andalusina es veurà confirmada, amb escriu, en la majoria

ria dels altres conjunts equiparables del territori valencià, (Xella, Xelva, riu d'Alcoi, Ademús^{XXV}...), tal com hem pogut estudiar i analitzar detalladament (Ribera 2016a), més problemàtica resulta en algun cas aïllat, com ara en el grup del Cabriol, encara pendent de major avaluació, així com en molts altres conjunts parells dels territoris del centre i nord peninsular.

NOTES

- I Per obtindre una visió general d'aquesta mena de cavitats vid. p.e.: Ribera i Bolufer, (2008), o més recent: Ribera (2016a), d'on hem pres bona part de les dades que ací es donen, amb alguna revisió.
- II Dades en referència a: SGE (1988), Cartografía Militar de España, E. 1:50.000. Fulla núm. 28-32 (Ontinyent). Aquesta fulla és la que al seu moment vam prendre de referència per a totes les coordenades de la capçalera de l'Ontinyent.
- III Document de l'AMO, Fons Notarial, prot. Gracià Bodí, 1494-1499, f. 94.: 1496, gener 24. Bocairent. *fems de les mallades* (Els jurats de Bocairent arrenden el fem de les coves). ... *la cova de Agullén a Martí Ferre 1 sou: 1 sou.* (Agraïm la referència al Dr. Vicent Terol i Reig, director de l'Arxiu Municipal d'Ontinyent).
- IV Bé podria tractar-se d'una fita de propietats de principis del segle XVII, en què un tal Andreu Visedo figura com a propietari de terres en aquesta zona (Vañó Silvestre, 1982). De fet, un dels masos propers, al llevant, encara avui és anomenat de Visedo.
- V Solcs d'usura, se n'han observat a altres coves d'aquesta tipologia, sempre en la base de les finestres, i són producte de l'erosió de les cordes, idènticament com passa, per exemple, amb els dels brocals dels pous.
- VI Transcrivim la nota al complet per ser la primera descripció coneguda: *No he podido visitar esta cueva; pero persona a quien lo encargué me da la siguiente noticia: Está situada en termino de Alfafara, partida del Bancal Redó, a la orilla meridional del barranco de Agres, a 300 metros de la via férrea (ahora en construcción) de Játiva á Alcoy, y 700 de la masia llamada Casa bona, Forma allí la montaña una cortadura, y en la parte inferior se abre una gran caverna natural en una extensión de 30 metros, y 12 de profundidad. Dentro de la caverna, á la izquierda, hay una especie de cocina, con cañón de chimenea, todo labrado en la piedra. Esta cueva se destina á refugio del ganado, y pueden colocarse en ella sobre 300 cabezas. Se ha construido una pared, que en parte la cierra y resguarda. Pero lo más notable son las cavernas abiertas en la roca más arriba de la cueva natural, a nueve metros de altura. Hay doce puertas ó ventanas, separadas entre si unos cinco metros. Tiene cada ventana unos 75 centímetros de altura, y en ellas se ven a cada lado un orificio, que puede servir de punto de apoyo. El único departamento que pudo ser explorado, es cuadrado y tiene cuatro metros por lado. Está todo el labrado á pico en la roca, y en el suelo hay abiertos cinco silos en forma de tinaja. Este departamento no tiene comunicación con los demás, que no pudieron registrarse porque habría que hacer una escalera enorme, o bajar desde la altura de la roca colgado de una cuerda con gran riesgo.* (Llorente, 1899).

- VII Diu Martí Gadea (1908), en el seu valencià pre-normatiu: *Còva (la) de les Finestres. Está situada pròp de Alfafara, partida del Bancal Redó, á la vóra del barrach d'Agres, y s'òbri en la part baixa d'una gran penya tallá, tenint 135 pams d'estensió y 54 de fonda, una espècie de cuyna á ma esquerra en lo seu canó de ximenera, tot treballát en la pedra, y caben dins d'ella 300 caps de ganado; pero lo més notable son les dotze covetes que hia més amunt de la natural, totes en la sehua pòrta ó finestra y tallades á pich en la penya, en una de les quals se vehuen dins cinch clotets en forma de gerretes. Per ser molt semejants á les Casetes dels mòros de Bocayrent y per l'antiguetat que revèlen, les insertém así á títul de curiositat, cantantlos la cansó qu'els correspón: La còva de les Finestres/ y les que hi a damunt d'ella/ son pera la gent de huíl una rara maravella. Y tan rara, com á que pareix mentira qu'en elles habitaren persones, y tot dona á entendre qu'es veritat. Nihil sub sole novum.*
- VIII A banda de la irrellevància dels fragments, trobats a una balma natural, apta per a l'hàbitat en qualsevol temps, cal tindre en compte la immediatesa del pobladet de l'edat del bronze (Ribera i Pascual, 1994), època a la que segurament correspondrien aquests *tiestos neolíticos*.
- IX Per considerar-ho d'interès, tot i que reiterativa, transcrivim la descripció que fa Danvila del lloc, on situa els seus personatges del segle XVIII: *... componiase de una gran caverna natural, de 35 varas de ancho por 13 de profundidad, que contenia en su interior una especie de cocina con cañón de chimenea todo labrado en la piedra, sirviendo en tiempos de paz para refugio de ganado y alcanzando a guarecer hasta 300 cabezas. Sobre esta cueva existian otras doce, abiertas artificialmente en la roca, como unas nueve varas mas arriba teniendo cada una su puerta o ventana separadas entre sí. La tradición popular atribuye aquellas singulares viviendas, cuyo acceso resulta casi imposible por carecer de escalera y de comunicación interior, a fábrica de árabes, pero el duro trabajo en abrirlas indicaba que, procedian de tiempos muy anteriores, cuando el hombre semisalvaje tenia que defenderse de las fieras, y también de sus prójimos, a ellas semejantes.* Com es pot comprovar Danvila còpia paràgrafs sencers de la nota de Llorente (*vid.* nota VI). I la resta del què transcrivim també es basa en la descripció de Llorente referida a les Covetes dels Moros (Llorente, 1899: 814-817).
- X Els plànols i fotos que publica Vañó, en aquest cas i en altres, solien ser obra del seu grup de col·laboradors: Manuel Bellver Castelló, Antonio Castelló Botella i Rafael Domènech Domingues, entre altres. Rafa Domènech també ha col·laborat amb nosaltres en diversos treballs de camp, servint-nos en part de connexió amb algun dels treballs de Vañó, amb qui per dissort no vam arribar a establir relació.
- XI Curiosament mentre al cos del text utilitza el nom del Bancal Redó, a la fitxa analítica utilitza el de Coves de les Finestres, i no remet d'una cita a l'altra, com si no es relacionara que es tracta del mateix indret.
- XII Seria pertinent admetre l'ascensió d'uns pocs caps de ramat a d'algunes coves, en cas de perill, no tant com a reserva càrnica –i o làctia–, que també podria ser, sinó com a elemental estratègia per a assegurar-se la reproducció futura dels ramats. També faltaria saber les conclusions de les analítiques de la palla o tiges de blat que, segons publiquen, també van arrebregar –a una altra cambra– i estaven en procés d'analitzar. Tot i això a nosaltres ens van semblar restes modernes, com s'ha dit ja a la descripció de la cambra 13, car estaven per sobre dels nivells de terra i pedres.
- XIII Fa poc vam publicar un article sobre una cova, accessible, amb nombroses argolles, on es tracta sobre la qüestió (Ribera *et al.* 2015). Però en realitat l'ús d'aquesta mena d'argolles per a retindre bestiar és ben universal. El problema es presenta quan els llocs són difícils d'accedir, com les nostres coves o, per exemple en mig d'un passadís d'un *souterrain* francès, on una argolla, es interpretada –per les marques d'esgarraps adjuntes–, com un lloc per a lligar un gran gos, per a defensar el pas més endins del refugi (Machefert i Triolet, 1987: 82).
- XIV Aquests dos estudis més recents, a pesar de les seues moltes virtuts, tenen en comú, com a nota menys positiva, la quasi total sobrecastellanització dels topònims, inclús els oficials: Onteniente, Bocairente, Cuevas de los Moros, Barranco del Infierno... A més a més, ignoren gran part de la bibliografia històrica bàsica, en el primer cas, o quan la coneixen, com en el segon cas, no entren a fer cap avaluació crítica de les interpretacions donades; Bé és cert que els seus camps d'estudi s'allunyen molt de la història.
- XV Quarta campanya oficial de prospeccions arqueològiques a les coves finestra en la capçalera del riu d'Ontinyent, autoritzada i parcialment finançada per Conselleria de Cultura de la Generalitat Valenciana i el MAOVA de l'Ajuntament d'Ontinyent; dirigida per A. Ribera i J. Bolufer. La quinta campanya, ben planificada i autoritzada, per a 1998, ja no es va poder dur a terme, per causes alienes a la nostra voluntat, i per no donar abast, en la feina quotidiana acumulada. Participaren en aquesta campanya, els llicenciats Josep Ferre Puerto, Vicent Llin Ribera i, amb major responsabilitat i eficiència, Josep Pasqual Beneyto; l'operari del museu, Albert Garcia, l'estudiant en pràctiques Joanma Belda i les estudiantes Maria Barberà i Sara Ripoll. En tasques d'escalaada comptarem amb l'ajut habitual de Salvador Guerola. En altres exploracions anteriors també participaren Sergi Torró i Antoni Olzina, entre altres. Les informacions de l'entorn compartides per Manuel Albuixech van ser molt valuoses, com també les de Rafael Domènech. A tots ells fem constar el nostre agraïment.
- XVI Cal tindre en compte que fins a ben avançat el segle XVII Alfafara formava part del terme de Bocairent, vila que s'encarregava de la gestió del seu territori.
- XVII Són abundants, sobretot en territori bocairentí, aquesta mena d'explotacions d'arenes que produeixen cavitats artificials, sovint capricioses, en tindre que anar reseguint les venes i alhora sortejant amb la seua estabilitat, com es veu bé a les curioses coves de l'Areneta, uns 150 m al sud/sudoest. Exemple significatiu i proper al Bancal Redó són les del Pantanet, a uns 750 m al sudoest de les coves finestra. Més inclassificables ens resulten les de l'ermita de la Llum, a un km al llevant del grup de coves finestra.
- XVIII No és molt usual aquesta superposició vertical d'una cabina defensiva situada en la vertical al damunt de l'entrada principal del grup, almenys en les coves finestra valencianes, –si que és més fàcil trobar-la en alguns grups andalusos. Tanmateix la trobem també en el grup del Colomer, a Bocairent. Excepte en aquests dos casos, en la resta de grups de la capçalera de l'Ontinyent, sempre que hi ha més d'un nivell de cavitats, les finestres estan sempre en disposició asimètrica: mai una finestra ocupa la vertical d'una altra (Ribera, 2016a: 554).
- XIX Sant Blai és patró de Bocairent des de principis del segle

XVII; la veritat és que ens sobta que passara inadvertit aquest emblema a mossén Vañó ja que no diu res al respecte i, d'haver-lo copsat, no ens imaginem que perdere l'ocasió d'extendre's sobre ell i d'haver-nos il·lustrat sobre el tema.

- XX No deixa de sobtar que molts dels grups de finestres apareguen en la immediatesa de llocs de poblament de l'Edat del Bronze: Bancal Redó, els dos grups de la Frontera, inclús Pou Clar... De fet, quan iniciàvem les investigacions no descartàvem la possibilitat de que pogueren adscriure's a moments finals d'eixa època, i que foren concebudes com a cambres funeràries.
- XXI Zona d'on també teníem notícies indirectes de l'aparició d'inhumacions, en les rodalies, que finalment no vam poder verificar.
- XXII Altre forn de calç, de menors dimensions però que també faria la seua faena, s'ubica al llevant del poblat del Bronze, en la base i a l'altre costat del barranquet.
- XXIII La major part dels dibuixos de materials ceràmics de la Pouassa C. B. la deguem a l'arqueòleg Ignacio Hortelano, a qui hem d'agrair la seua constant col·laboració.
- XXIV Per ara les primeres referències que tenim són de principis del XVII, quan passa de mans privades a la recent constituïda *universitat* d'Alfafara (Vicedo, 1995: 371).
- XXV Darreres dades inèdites del grup més deteriorat d'Ademús, en la Roca del Solano, també ens confirmen clarament la seua atribució cronològica medieval andalusina.

Referències bibliogràfiques específiques, en ordre cronològic, de les Finestres del Bancal Redó:

Llorente, 1899; Martí Gadea, 1908; González Simancas, 1918; Navarro Cabanes, 1923; Danvila, 1927; Pla Ballester, 1973; Seijo Alonso, 1979; Vañó Silvestre, 1982; Bazzana, 1992; Ribera, 1993; Ribera i Bolufer, 1994; Vicedo, 1995; Triolet, J. et L., 1996; Huchet, J.B. et Triolet, J et L., 1996; Fornés *et alii*, 1997; Ribera, 1999; Ribera i Bolufer, 2008; Aranda, 1988, 2003; Sáenz, 2014; Ribera, 2016a.

BIBLIOGRAFIA

- ARANDA NAVARRO, F. (1988). La arquitectura del material único: Arquitectura subterránea excavada en Levante. *Informes de la Construcción*, vol. 40, nº 397, CSIC.
- ARANDA NAVARRO, F. (2003). *Materia prima. Arquitectura subterránea excavada en Levante*. Ediciones generales de la construcción. Valencia.
- AZKARATE GARAI-OLAUN, A. y SOLAUN BUSTINZA, J. L. (2008). Excavaciones arqueológicas en el exterior de los conjuntos rupestres de Las Gobas (Laño, Burgos) *Archivo Español de Arqueología*, 81: 133-149.
- BARCELÓ, M.; KIRCHNER, H. y RIERA, M. (2013). Primavera de 1230: Andalusins refugiats a la Serra de Llevant (Mallorca). In Riera i Cardell (Cord.): *V Jornades d'Arqueologia de les Illes Balears*: 229-239, Palma.
- BAZZANA, A. (1992). *Maisons d'Al Andalus. Habitat medieval et structures du peuplement dans l'Espagne orientale*. Vol. I i II, Casa de Velázquez, Madrid.

BERTRAND, M. (1988). Notes sur les cuevas artificielles de la vallée de l'Alhama de Guadix. *Sierra Nevada y su entorno*: 55-75, Granada.

BERTRAND, M. (1990). Les habitats de falaise d'occupation almohade et proto-nasride dans la depression de Guadix/Baza. *La Casa Hispano-Musulmana. Aportaciones de la arqueología*: 47-71, Granada

BERTRAND, M. (2000). Cuevas d'Al Andalus et cuevas Chrétiennes. Origines et evolution de l'habitat troglodytique des hauts plateaux de Grenade. *Castrum 6. Maisons et espaces domestiques dans le monde méditerranéen au moyen âge*. Pp. 27-52. Casa de Velázquez, Roma-Madrid

BOLÒS, J. (2007). Grottes habitées, ermitages troglodytiques et et châteaux bâtis dans grotte. En *Catalogne, durant le haut Moyen Âge. Habitat troglodytique et sites rupestres au moyen âge*. 3e. colloque de Saint Martin le Vieil – Aude. Pré-Actes.

BOKBOT, Y.; CRESSIER, P.; DELAIGUE, M.C.; IZQUIERDO, R.; MABROUK, S. y ONRUBIA PINTADO, J. (2002). Enceintes-refuges, greniers fortifiés et qasaba-s: fonctions, périodisation et interprétation de la fortification en milieu rural pré-saharien. Ferreira Fernandez, I.C. (Ed.) *Mil Anos de Fortificações na Península Ibérica e no Magreb (500-1500)*: 213-227. Palmela, 2000; Lisboa.

DANVILA, A. (1927). *Almansa. Las luchas fratricidas de España*. Espasa Calpe, Madrid.

FORNÉS GIMÉNEZ A.; C. E. BOCAIRENT; S. E. LA SENYERA y CASANOVA, V. (1997). Estudio de los conjuntos de covetes de Bocairent, Ontinyent y Alfafara. *Actas del I Encuentro nacional de estudio de cavidades artificiales*: 90-114. S.E. La Senyera, València.

GONZÁLEZ BLANCO, A. (2011). La cronología de las cuevas artificiales. *Antigüedad y cristianismo*, XXVIII: 281-299, Murcia.

GONZÁLEZ SIMANCAS, M. (1918). Les Casetes dels Moros del Alto Clariano. *Boletín de la Sociedad Española de Excursiones*. Año XXVI, 2º trimestre: 69-99, Madrid.

GUTIÉRREZ LLORET, S. (1996). *La Cora de Tudmir: de la antigüedad tardía al mundo islámico: Poblamiento y cultura material*. Casa de Velázquez, Madrid-Alacant.

HERNÁNDEZ PÉREZ, M. S.; FERRER, P. y CATALÀ, E. (1988). *Arte Rupestre en Alicante*. Banco de Alicante. Alacant.

HUCHET, J.B. (1996). Etude d'un souterrain espagnol et apport de l'entomologie, cluzeau de falaise de Bancal Redo, Alfafara, province d'Alicante. *Bulletin de la Société Linn. Bordeaux*, 24 (3): 111-129.

LLORENTE, T. (1889). *Valencia, sus monumentos y artes*. Vol. I: 537; vol. II: 814, Barcelona.

MACHEFERT, J. M. y TRIOLET, J. & L. (1987). Souterrains Refuges de Touraine. NR Éditions, Tours.

- MARTÍ I GADEA, J. (1908). *Tipos, modismes y cosas raras y curiosas de la tierra del Gé*. Imp. de Antonio López. València
- PASCUAL BENEYTO, J. (1998). Noves troballes al terme municipal de Bocairent. *Recerques del Museu d'Alcoi*, 7: 175-180.
- PLA BALLESTER, E. (1973). Bancal Redó. *Gran Enciclopedia de la Región Valenciana*. Vol. II: 64-65. València.
- RIBERA, A. (1988). Prehistòria, antiguitat i època alt medieval a Ontinyent. *Alba. Revista d'estudis comarcals de la Vall d'Albaida*, 2-3: 7-24.
- RIBERA, A. (1993). Les Finestres del Pou Clar. *Revista de Festes de Moros i Cristians*: 139-152, Ontinyent.
- RIBERA, A. (1999). Servei Arqueològic d'Ontinyent. Quadre Resum de l'actuació de 1997. *Alba. Revista d'estudis comarcals de la Vall d'Albaida*, 13-14: 275-280.
- RIBERA, A. (2008). El Castellar Gran. Un assentament fortificat d'època medieval andalusina. *Revista de Festes de Moros i Cristians*: 298-304, Ontinyent.
- RIBERA, A. (2010). Las Cuevas de Benaxuay. Un grupo de cuevas-ventana andalusies en el rio Chelva (Valencia). *Cuadernos de Madinat al-Zahra*, 7: 343-367.
- RIBERA, A. (2015). Las Ventanas de los Moros. Un groupe de cavités d'origine anthropique dans les falaises du fleuve Cabriol. (32e. Congrés de la SFES. Luxembourg, 2009). *Subterranea. Revue de la Société française d'Etude des Souterrains*, 173: 22-30, Artenay (Fr).
- RIBERA, A. (2016a). *Covetes dels Moros: Coves finestra en el Xarq al-Andalus. Arqueologia de les coves penjades artificials valencianes*. Tesi Doctoral, dirigida per Sonia Gutiérrez Lloret. Facultat de Filosofia i Lletres. Universitat d'Alacant.
- RIBERA, A. (2016b). Les finestres del Capellà. Un grup frustrat de coves finestra medievals andalusines en la capçalera del riu d'Ontinyent. *Alba. Revista d'estudis comarcals de la Vall d'Albaida*: 27: 32-47.
- RIBERA, A. i BOLUFER, J. (1994). Coves finestra de cingle al País Valencià. *Actas del IV Congreso de Arqueología Medieval Española*. Vol. III: 625-643, Alacant.
- RIBERA, A. i BOLUFER, J. (2007). La Peña del Turco; Chella (València). Un groupe de grottes artificielles, de l'époque médiévale. *Subterranea; Revue de la Société Française d'Etude des Souterrains*, 144 : 110-116, Artenay (Fr).
- RIBERA, A. i BOLUFER, J. (2008). Les covetes dels Moros. Coves-finestra de cingle al País Valencià. In M. González Simancas: *Les casetes dels Moros del Alto Clariano*. Reedicció de l'original de 1918. *Col·lecció Estudis Locals*, 1: 9-51, Bocairent.
- RIBERA, A. i BOLUFER, J. (2017). La Paixarella: Una cova finestra artificial solitària, en la capçalera del riu d'Ontinyent. *Alba. Revista d'estudis comarcals de la Vall d'Albaida*, 28: 48-59.
- RIBERA, A. i PASCUAL BENEYTO, J. (1994). Els poblats de l'edat del Bronze de la Vall d'Albaida occidental I. *Alba. Revista d'estudis comarcals de la Vall d'Albaida*, 8: 13-54.
- RIBERA, A.; SANCHIS, A.; MORALES, JV.; PÉREZ, M.; TORMO, C. i BOLUFER, J. (2015). Projecte Benaxuay 2010. Actes Jornades Arqueologia Valenciana, 2011. CDL. *Quaderns dels Museus Municipals de València*, 3: 211- 220, València.
- RIBERA, A.; ROSELLÓ, P.J.; BOLUFER, J. i PASCUAL BENEYTO, J. (2015). La Cova de les Argolles (Bocairent). Una estranya cavitat amb retocs artificials, sovintejada en època iberica antiga. *Alba. Revista d'estudis comarcals de la Vall d'Albaida*, 26: 76-93.
- SÁEZ SANZ, C. (2014). *La habitación subterránea en la península Ibérica*. Investigación Geológica. Tesi Doctoral. Universidad Politécnica de Madrid. ETS-ICCP.
- SARTHOU CARRERES, C. (1954). *Valencia Monumental*: 89, València.
- SEIJO ALONSO, F. (1979). *Arquitectura rústica en la región valenciana*: 29-32. Ediciones Alicante.
- TORRÓ, J. i SEGURA, J.M. (2000). El Castell d'Almizra y la cuestión de los graneros fortificados. *Recerques del Museu d'Alcoi*, 9: 145-164.
- TRIOLET, J. et L. (1996): Les cluzeaux de falaise du Levant Espagnol; *Actes del XIXème Congrès de la S.F.E.S*. Cuzals: 67-78. *Revue Subterranea*. Orleans.
- VAÑÓ SILVESTRE, F. (1982). Les Covetes del Bancal Redó. *Crònica de la Asamblea de Cronistas Oficiales del Reino de Valencia*: 273-284, València.
- VICEDO, S. (1995). *Alfafara. Raíces, historia y actualidad*. Ayuntamiento d'Alfafara.

